

XIII.

Uništenje židovske
zajednice u Jugoslaviji

UVOD

U uvodnom dijelu knjige *The Final Solution* Gerald Reitlinger je o Jugoslaviji napisao: „Ni u jednoj europskoj državi koju su okupirale sile Osovine nije tako teško odrediti sudbinu Židova kao što je to slučaj s Jugoslavijom. Ni u jednoj državi nije tako teško napraviti procjenu konačnog broja umrlih i preživjelih.”¹ Te će postavke biti dokazane na stranicama koje slijede. Nedostatak točnih podataka o broju Židova u Jugoslaviji vezan je za 1918. godinu, dok su podaci o broju Židova koji su izgubili život u Drugom svjetskom ratu ili su preživjeli, još manje pouzdani. David Levi Dale je procijenio da je u novoj jugoslavenskoj državi 1918. živjelo otprilike 75.000 Židova (20.000 u Srbiji i Makedoniji, 24.000 u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, 11.000 u BiH te 20.000 u Vojvodini), a Albert Vajs je pronašao da ih je dva desetljeća kasnije, 1941. godine, u državi bilo tek oko 71.000.² Prema svemu sudeći, Levijeve i Vajsove procjene mogle bi odgovarati stvarnom stanju.

Prema jednom od najdetaljnijih i najpouzdanijih statističkih prikaza broja židovskog stanovništva u međuratnoj Jugoslaviji, posebice kada je riječ o regionalnoj podjeli, u vrijeme neposredno pred rat (1939. i 1940. godine) židovska vjerska zajednica imala je 69.984 člana.³ No, ta statistika nije ni potpuna ni precizna. Za mnoge gradove, uključujući Beograd i Zagreb, vlasti su imale samo približan broj; u nekim slučajevima, gdje su vjerske zajednice bile u procesu osnutka, kao primjerice u Ljubljani, nisu imali nikakve podatke; Židovi koji su živjeli u malim mjestima vjerojatno nisu mogli osnovati vjersku zajednicu; dok Židovi iz nekih većih mjesta možda nisu željeli pripadati takvim zajednicama.

Uzimajući sve to u obzir, profesor Vajs, predsjednik jugoslavenske židovske zajednice, procijenio je 1954. godine da je 1941. godine bilo otprilike 71.000 jugoslavenskih Židova te između 3000 i 5000 Židova izbjeglica koji su u Jugoslaviju prije Travanjskog rata pristigli iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke i Poljske. Jaša Romano, aktivni istraživač novije povijesti Židova u Jugoslaviji, procijenio je 1973. godine da je 1941. godine u državi bilo 78.500 Židova. No, 1980. godine povećao je svoje procjene na 82.242 osobe, iako je upozorio da se radi o samo približnom broju.⁴ Međutim, nije objasnio predašnje niže

procjene. No, nije teško odrediti razloge zbog kojih je došlo do nižih procjena broja Židova. Neki su Židovi smatrali da su po narodnosti Srbi ili Hrvati ili Jugoslaveni, a ne Židovi. Nije se puno inzistiralo na pripadanju židovskoj vjerskoj zajednici u zemlji u kojoj znatan broj pravoslavaca ili katolika također nije redovito prakticiralo svoju vjeru. Mnogi mješoviti brakovi umanjili su želju židovskih partnera za deklariranjem svog Židovstva. Prije no što je Hitler došao na vlast, neki su se Židovi identificirali s njemačkom ili mađarskom manjinom, prije nego s drugim Židovima. I konačno, iako antisemitizam nije bio značajnije prisutan, neki Židovi su se bojali diskriminacije te su se pokušali identificirati s nacionalnošću zajednice kojoj su pripadali – zajednice južnih Slavena, prelaskom na kršćanstvo (bilo pravoslavlje, katoličanstvo ili neku od protestantskih denominacija), mijenjajući i prezime.

U međuratnom razdoblju jugoslavenski su Židovi živjeli diljem zemlje. Jedino ih je u Sloveniji bilo izrazito malo, s iznimkom Prekomurja. Sefardski Židovi, koji su činili nešto manje od trećine svih Židova, većinom su živjeli u BiH, Makedoniji i Beogradu gdje su se njihovi preci iz Španjolske nastanili dok su ta područja bila pod osmanskom vlašću. Aškenaski Židovi i mali broj ortodoksnih Židova većinom su obitavali u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji i u Vojvodini.⁵

Židovi su mahom živjeli u gradovima te su bavili trgovinom, obrtom ili su bili slobodnih profesija. Bili su organizirani u 115 vjerskih zajednica. Židovi su svugdje, a naročito u Srbiji i Hrvatskoj, bili potpuno uključeni u život lokalne sredine. Bilo je podosta mješovitih brakova između Židova i kršćana. Prema nekim procjenama, početkom 1941. godine samo je u zagrebačkoj zajednici, koja je 1939. i 1940. brojala 11.255 Židova podijeljenih u tri općine, bilo preko 800 mješovitih brakova. Na području na kojem će 1941. nastati NDH zabilježeno je između 2500 i 3000 takvih brakova.⁶

Osim nekih antisemitskih mjera – kratkog trajanja – pokrenutih nakon Prvog svjetskog rata, kada se ponekad Židove smatralo saveznicima neprijatelja jer su bili iz bivših neprijateljskih zemalja (Austrije, Mađarske i Njemačke), do tridesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji nije bilo antisemitizma u značajnijoj mjeri. S razvojem nacističke Njemačke i nacističke ideologije nakon 1935. godine, na jugoslavenski prostor uvuklo se ponešto antisemitizma. Prvi zakon usmjeren protiv Židova donesen je 1940. godine odredbom kvota za židovsku omladinu u srednjim školama i višim obrazovnim ustanovama. Istodobno je Židovima zabranjeno sudjelovanje u trgovini hranom. Naposljetku je, putem tajnih naredbi, Židovima zabranjeno služenje u zračnim snagama, a židovskim oficirima u drugim granama oružanih snaga bilo je otežano polaganje ispita potrebnih za napredovanje.⁷

Tridesetih godina 20. stoljeća Jugoslavija je postala tranzitno područje kojim su Židovi iz Njemačke, Austrije te iz drugih zemalja srednje i istočne Eu-

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

TABLICA 3.

Židovi u Jugoslaviji: članstvo vjerskih zajednica 1939. i 1940. godine, prema političkim jedinicama utemeljenima u travnju 1941. godine i podjela prema povijesnim pokrajinama iz 1941. godine

Članstvo u vjerskim zajednicama		Podjela po povijesnim pokrajinama	
Područje	Broj	Pokrajina	Broj
Banat pod njemačkom okupacijom	3044	Banat	4200
Srbija pod njemačkom okupacijom	12.820	Srbija	12.500
Makedonija pripojena Bugarskoj	6173	Makedonija	7762
Jugoistočna Srbija pripojena Bugarskoj	100	Kosovo i Metohija	550
Kosovo pripojeno Albaniji	373	Bačka i Baranja	1600
Bačka i Baranja pripojene Mađarskoj	15.405	Slovenija, Međimurje i Prekomurje	1500
Međimurje pripojeno Mađarskoj	425		
Prekomurje pripojeno Mađarskoj	850		
NDH:			
BiH	10.270	BiH	14.000
Hrvatska – Slavonija	19.953	Hrvatska – Slavonija	25.000
Dubrovnik	870	Dalmacija	400
Područja pripojena Italiji	488	Crna Gora	30
		Sandžak	300
UKUPNO	69.984	UKUPNO	82.242

Izvori: Za članstvo u židovskim vjerskim zajednicama, Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40 (Beograd, 1940), str. 154-157; za podjelu Židova po pokrajinama, Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, str. 201.

Bilješka: Podaci su organizirani prema redu pojavljivanja u tekstu.

rope bježali pred stvarnim ili očekivanim nacističkim terorom na svom putu ka Palestini ili nekoj drugoj stranoj zemlji. Nekoliko tisuća odbjeglih Židova u Jugoslaviji je slobodno živjelo u hotelima i privatnim kućama, dok su ostale Židove jugoslavenske vlasti stjerale u posebno određena mjesta. Neki od tih izbjeglica nisu imali nikakva sredstva potrebna za opstanak, te im je Savez jevrejskih vjerskih opština Jugoslavije bio glavni izvor financijske pomoći. Kršćanska crkva i razne humanitarne organizacije također su im pružale pomoć. S namjerom pružanja podrške židovskim izbjeglicama u bijegu, u Zagrebu je, po svoj prilici već 1936. godine, utemeljen Odbor čiji je zaštitnik bio nadbiskup Alojzije Stepinac.

Iako je sudbina jugoslavenskih Židova tijekom Drugoga svjetskog rata svugdje bila strašna i tragična, ona se ipak bitno razlikovala ovisno o tome gdje su živjeli i kakav je okupacijski sustav ili kolaboracionistički režim bio na vlasti. No, u konačnoj analizi, jedna je snaga, snaga nacističke Njemačke, bila odgovorna za uništenje većine jugoslavenskih Židova. Općenito govoreći,

što je bila potpunija njemačka vlast na određenom području putem izravne ili posredne okupacije ili putem njemačke moći da nametne antisemitske mjere na osnovi posebnih sporazuma, to se ranije i potpunije odvijalo uništavanje Židova. Po završetku rata, na prostoru Jugoslavije koji je bio pod izravnom ili neizravnom kontrolom Nijemaca, izuzevši Zagreba, gotovo da više nije bilo Židova. Od 115 židovskih vjerskih zajednica koje su 1939. i 1940. godine postojale u Jugoslaviji, samo je ona u Zagrebu preživjela rat.

Za statističku osnovu naše rasprave o sudbini jugoslavenskih Židova u Drugom svjetskom ratu prilažemo dva brojčana niza u Tablici 3. Prvi niz se odnosi na veličinu židovskih vjerskih zajednica 1939. i 1940. godine, organiziran tako da što vjernije odgovara jurisdikciji utemeljenoj nakon podjele i okupacije države u travnju 1941. godine. Drugi niz koji je pripremio Romano, predstavlja procjene broja Židova u 1941. godini po povijesnim pokrajinama. Nadalje, Karta 6. pokazuje mjesta gdje su se tijekom rata nalazili koncentracijski logori za Židove u Jugoslaviji. Moramo imati na umu da većina brojeva iz Tablice i tekst imaju samo približnu vrijednost te da na Karti 6. nisu prikazani svi logori u kojima su Židovi bili zatočeni ili pogubljeni.

Nakon podjele i okupacije zemlje u travnju 1941. godine, Židovi su stavljeni izvan zakona. Morali su se prijaviti posebnim institucijama vlasti, redovno ih izvještavati i nositi prepoznatljive židovske oznake. Oni, koji su promijenili prezimena, morali su ponovno uzeti prezimena koja su imali po završetku Prvog svjetskog rata. Ubrzo su bili prisiljeni živjeti ili preseliti se u posebne dijelove grada. Bilo je zabranjeno baviti se tzv. slobodnom profesijom, umjetnošću i masovnim medijima. Nije im bilo dopušteno odlaziti u restorane, hotele i mjesta zabave. Židovske vjerske i kulturne institucije su opljačkane, a većina sinagoga je u cijelosti uništena. Zaplijenjene su židovske nekretnine i vrijedna osobna imovina. Židovska poduzeća su bila pod redovitom kontrolom pa su ih, naposljetku, preuzeli Nijemci, domaći folksdojčeri ili lokalne vlasti. Ponekad su ih preuzimala druga poduzeća ili pojedinci koji su bili usko povezani s vlastima. Čitav postupak je obilježila i jaka korupcija. Naposljetku su Židovi, uz iznimku posebnih skupina Židova koje su živjele na određenim područjima, ubijani odmah na licu mjesta u policijskim racijama, oružanim odmazdama i masovnim smaknućima, ili su, pak, trunuli po koncentracijskim logorima u Jugoslaviji, Njemačkoj, Austriji i Poljskoj.

Iako je i Italija donijela antisemitske zakone, ti zakoni nisu poprimili genocidni karakter ni u Italiji ni u jugoslavenskim područjima koje je Italija anektirala ili okupirala. Talijani su zapravo štitili Židove od Nijemaca u svojim dijelovima Jugoslavije, posebno u NDH.

Jedina iznimka dogodila se u ožujku 1942. godine, kada su Talijani Nijemcima predali 300 do 400 Židova koji su, većinom iz Beograda, prebjegli na područje Kosova.

Karta 6. Koncentracijski logori za Židove u Jugoslaviji, 1941-1945.

Židovske zajednice iz Srbije i Banata – koji su bili pod njemačkom okupacijom, Makedonije koju je pripojila Bugarska te Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja – koje je pripojila Mađarska, uništene su na znatno drukčiji način nego židovske zajednice u NDH. Stoga smo našu raspravu o tom genocidu nad Židovima podijelili na nekoliko dijelova prema tim različitim područjima. Nakon toga slijedi opis sudjelovanja Židova u jugoslavenskim partizanskim snagama te opći zaključak o gubicima Židova u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata. Na samom kraju, u kratkom dodatku, opisan je progon i uništenje jugoslavenske romske zajednice.

UBIJANJE ŽIDOVA IZVAN USTAŠKE DRŽAVE

Srbija i Banat

Nijemci su u okupiranoj Srbiji i Banatu gotovo u potpunosti proveli „konačno rješenje” židovskog pitanja, čak i prije no što je ta politika službeno najavljena. To je bilo moguće zato što je, prvo, Njemačka u potpunosti kontrolirala određena područja putem okupacije te su njemačke snage mogle provesti uništenje Židova; drugo, pošto je otpor komunista započeo u Srbiji to su u masovna strijeljanja talaca u znak odmazde Nijemci uključivali i veliki broj Židova koji su se nalazili u koncentracionim logorima.

U Banatu, koji je službeno bio dio okupirane Srbije, ali formalno i zapravo pod upravom domaćih folksdojčera, zatočena je gotovo trećina od ukupnog broja Židova čim su njemačke čete došle iz Rumunjske. Do kraja kolovoza 1941. godine, Nijemci su sve banatske Židove prognali u Beograd i sve pripadnike muškog spola starije od 14 godina odveli u koncentracione logore. Žene i djeca su u početku ostali na slobodi, ali su kasnije i oni odvedeni u koncentracione logore.⁸

Sustavno ubijanje Židova u Srbiji koja se nalazila pod njemačkom okupacijom počelo je u ljeto 1941. godine, čim su komunistički ustanici započeli s napadima i djelima sabotaze. Za Židove se smatralo da su komunisti ili da surađuju s komunističkim partizanima. Kadgod bi partizanska akcija završavala s njemačkim žrtvama ili uključivala djela sabotaze, Nijemci bi u znak odmazde ubijali određeni broj srpskih talaca među kojima je uvijek bio veliki broj Židova. To se jasno može vidjeti u proglasima njemačkih okupacijskih vlasti s kojima se počelo 8. srpnja 1941. godine i koji su objavljivali smaknuće talaca.⁹

No, prema svemu sudeći, i Felix Benzler, predstavnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova kod njemačkog vojnog zapovjednika za Srbiju, i Harald Turner, zapovjednik vojne uprave u okupiranoj Srbiji, željeli su izbjeći preuzimanje odgovornosti za ubijanje preostalih srpskih Židova. Stoga je Benzler predložio da ih se deportira van iz Srbije, gdje su drugi mogli obaviti pre-

ostali dio posla. Dana 8. rujna 1941. godine, predložio je da se 8000 Židova, muškaraca, prebaci iz koncentracionih logora u Srbiji na otok u delti Dunava u Rumunjskoj. Kada su vlasti u Berlinu to zabranile, onda je Benzler tražio da se ti Židovi deportiraju u okupiranu Poljsku ili Rusiju. Franz Rademacher, šef tzv. Odjela D III (za židovsko pitanje) u tzv. *Abteilung Deutschland* Ministarstva vanjskih poslova s državnim podtajnikom Martinom Lutherom na čelu, taj je prijedlog 13. rujna prosljedio Adolfu Eichmannu, službeniku u Glavnom uredu za sigurnost Reicha. Eichmann je bio zadužen za „rješenje židovskog pitanja” i on je odgovorio da nije moguće deportirati srpske Židove u okupirana područja na istoku, da su oružane snage u Srbiji odgovorne za održavanje reda te da svi pobunjenici trebaju biti strijeljani.¹⁰

Treba reći da je nekoliko dana kasnije, 16. rujna, visoko zapovjedništvo njemačkih oružanih snaga izdalo Hitlerovu naredbu o suzbijanju komunističke pobune u okupiranim područjima prema kojoj je za svakog ubijenog njemačkoga vojnika trebalo smaknuti 100 talaca, a za svakog ranjenog njemačkoga vojnika 50 talaca (vidi 2. poglavlje). Ta naredba, koja je bila strogo na snazi samo u Srbiji, ubrzala je ubijanje Židova u koncentracionim logorima.

S obzirom da iz Berlina nisu dolazile nikakve nove direktive, Benzler se 28. rujna izravno obratio ministru vanjskih poslova von Ribbentropu, tvrdeći da su Židovi sudjelovali u pobuni zajedno s komunistima, da su područja gdje su se nalazili logori sa Židovima, uključujući Šabac, postala operativne zone i da u drugim logorima nije bilo mjesta za Židove budući da su bili prepuni Srba. Također je istaknuo da bi, psihološki gledano, bilo prikladno ukloniti Židove, što bi predstavljalo prvi korak k uklanjanju masovno i probritanskih intelektualaca iz Srbije, jer je to – kako je von Ribbentrop prethodno rekao – bilo važan zadatak.

Nakon dodatne razmjene dopisa između Benzlera i državnog podtajnika Luthera te Lutherova ministarstva i Glavnog ureda za sigurnost Reicha, polovicom listopada 1941. godine, u Beograd je poslana skupina stručnjaka za pitanje Židova kako bi riješila postojeću situaciju. Trebao je ići Eichmann, ali su umjesto njega otišla njegova dva pomoćnika i Rademacher. Na sastanku s Benzlerom, Turnerom i pukovnikom SS-a Wilhelmom Fuchsom, šefom njemačke policije u Beogradu, Rademacher otkrio je da je raniji broj od 8000 Židova muškaraca bio previsok. Neke su dvaput brojali, a oko 2000 su smaknuli kao taoci u odmazdi za partizanske napade. Od preostalih 4000, otprilike njih 500 bilo je potrebno za prisilan rad. Zaključak sastanka bio je da su njemačke okupacijske vlasti imale sredstva za ubijanje srpskih Židova u Srbiji i da deportacija nije potrebna. Sljedećih tjedana, preostali Židovi muškarci iz Beograda i Banata strijeljani su na raznim stratištima u blizini Beograda.¹¹

Nijemci su smaknuli Židove iz Kraljeva i Kragujevca u velikom masakru koji se dogodio u tim gradovima u listopadu 1941. godine. Židovi muškarci iz drugih

gradova iz unutrašnjosti Srbije ubijeni su u logoru blizu Niša, neki tek u veljači 1942. godine. Nakon uništenja Židova muškaraca iz Beograda i Banata, ostalo je 7 do 8 tisuća židovskih žena i djece. Početkom prosinca 1941. godine, oni su preko Save iz Beograda prebačeni u logor Sajmište u Zemunu. U taj logor su dovedeni i drugi Židovi, muškarci, žene i djeca. Likvidacija tih Židova počela je u siječnju 1942, a između ožujka i svibnja 1942. godine ugušeni su plinom u vozilu s hermetički zatvorenom kabinom – vozilo je u te svrhe dopremljeno iz Berlina. Zatvorenici bi umirali dok su ih prevozili iz Zemuna ulicama Beograda do mjesta pokapanja u Jajincima, južno od grada. Nedićeva je vlada 9. svibnja izvijestila da su svi logoraši likvidirani. Kasnije su Nijemci taj logor koristili za privremeno zatvaranje nekoliko manjih skupina Židova koji su nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine dovedeni s područja koja su prethodno bila pod talijanskom kontrolom. Prema nepotpunim podacima, navodno je kroz ovaj logor prošlo oko 11.000 jugoslavenskih Židova na svom putu prema smrti.¹²

Članovi njemačke narodne manjine u Jugoslaviji bili su od velike pomoći u provedbi antisemitskih mjera u područjima pod njemačkom okupacijom. Prije rata, u skladu s uputstvima dobivenim iz Reicha, sakupljali su podatke o organizacijama jugoslavenskih Židova, o Židovima koji su bili važni u različitim sferama života, židovskim poduzećima, te o unjetninama i drugim dragocjenostima u posjedu Židova. Njemačka manjina je odigrala i aktivnu ulogu u pljački židovske imovine u okupiranoj Srbiji i Banatu te Srijemu koji je neko vrijeme bio u rukama Nijemaca. To su većinom bili članovi 64. bataljona kojeg je organizirao Gestapo i koji je Nijemcima pomogao u nadziranju Židova u koncentracionim logorima u Srbiji, naročito u logoru u Zemunu.¹³

Prema poslijeratnim izvještajima komisija jugoslavenske vlade koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i njihovih domaćih suradnika, te prema istraživanjima jugoslavenskih stručnjaka o sudbini jugoslavenskih Židova, izgledalo je da su gotovo svi Židovi iz Srbije, Banata i Sandžaka bili ubijeni. Smrt su izbjegli oni koji su pobjegli te se priključili partizanima, ili su se nalazili u Njemačkoj kao ratni zatočenici. To znači da je oko 16.000 bilo ubijeno. U svojim posljednjim procjenama, Romano je taj broj smanjio na 15.000 ubijenih.¹⁴

Sudbina druge skupine Židova tragično se poklopila sa sudbinom Židova iz Srbije i Banata. Tijekom druge polovice tridesetih godina 20. stoljeća Jugoslavija je služila kao tranzitno područje onim Židovima koji su od nacističkog terora bježali u Palestinu ili druge sigurne zemlje. Potkraj listopada 1939. godine, skupina od otprilike 1100 izbjeglica koja je zakupljenim brodom kretala niz Dunav, zaustavljena je u jugoslavenskoj luci Kladovo. Jugoslavenske i rumunjske vlasti nisu dopuštale prolaz zbog velikog pritiska koji je Velika Britanija vršila nad zemljama jugoistočne Europe da ne dopuste židovskim izbjeglicama nastavak putovanja u Palestinu. Neki od njih uspjeli su nabaviti dokumente – među njima grupa od 185 ljudi, većinom žene i djeca, koji su dobili

dozvolu za ulazak u Palestinu netom prije njemačkoga napada na Jugoslaviju u travnju 1941. godine. No, većina izbjeglica još se uvijek u travnju 1941. nalazila u Jugoslaviji. U srpnju iste godine bili su zatočeni u bivšem mlinu, a kasnije su prebačeni u koncentracioni logor u Šapcu u Srbiji. U znak odmazde za partizanske napade na njemačke čete u kojima je ubijen 21 Nijemac, Nijemci su 12. i 13. listopada 1941. godine ubili muškarce iz te skupine zajedno s otprilike 70 domaćih Židova – ukupno 1057 ljudi, te oko 1000 drugih talaca. Preostale žene i djeca ubrzo su prebačeni u koncentracioni logor u Zemun i između siječnja i svibnja 1942. godine ubijeni zajedno s židovskim ženama i djecom iz Srbije i Banata.¹⁵

Neki Židovi iz Srbije i Banata, koji su bili u sastavu jugoslavenskih oružanih snaga, izbjegli su smrt kada su u travnju 1941. godine postali ratni zarobljenici i tako proveli rat u Njemačkoj. Prema riječima Romana, oko 400 profesionalnih i pričuvnih židovskih oficira te znatno više običnih vojnika Židova, kojima se ne zna točan broj, nalazilo se u zatočeništvu u Njemačkoj. Gotovo su svi preživjeli rat.¹⁶

Prije rata, na području Kosova živjelo je oko 400 Židova, većinom u Prištini. Jugoslavenske vlasti prebacile su nekoliko manjih skupina židovskih izbjeglica iz središnje Europe, ukupno oko 100 ljudi, na to područje te su oni tu živjeli zajedno s domaćim Židovima. Nakon okupacije Srbije, u to je područje odbjegli i oko 300 do 400 Židova većinom iz Beograda te oko 50 Židova iz Kosovske Mitrovice. U ožujku 1942. godine, Talijani su posljednje dvije skupine Židova predali Nijemcima, koji su ih odveli u koncentracioni logor u Zemun i tamo ih likvidirali. U ožujku 1942. godine, Talijani su domaće Židove iz Prištine odveli u gradove Berat i Elbasan u Albaniji. Neki su se vratili u Prištinu i nakon što je Italija kapitulirala u rujnu 1943. godine dospjeli Nijemcima u ruke koji su ih naposljetku ubili. Drugi su se skrivali u Albaniji i većina njih je preživjela rat.¹⁷

Područja koja je anektirala Bugarska

Sudbina Židova koji su živjeli na područjima koja je anektirala Bugarska bila je jednako tragična kao i sudbina Židova iz drugih jugoslavenskih zemalja. Židovi iz novoosvojenih bugarskih područja mislili su da će ih Bugari štititi, budući da se Bugarska uspješno oduprla predaji domaćih, bugarskih Židova Nijemcima. Stoga su rijetki poduzeli mjere opreza i preselili se na jugoslavenska područja pripojena Albaniji ili u samu Albaniju, ili se raspršili po ruralnim područjima ili priključili jugoslavenskim partizanima. Za ostale se, nažalost, pokazalo da su se uzdali u krive osobe.

Prva je na red došla skupina od 90 Židova iz Pirota u jugoistočnoj Srbiji, deportirani su u Auschwitz i ubijeni. Tada su, na temelju sporazuma između

Njemačke i Bugarske, sklopljenog 22. veljače 1943, organizirane deportacije Židova iz krajeva koje je anektirala Bugarska. Otprilike 7300 Židova iz nekadašnje jugoslavenske Makedonije sakupljeno je u Skoplju i u drugoj polovici ožujka 1943. godine većina njih je odvedena u logor Treblinka. Ubijeni su tamo ili u drugim njemačkim logorima, a prema nekim izvještajima, samo ih se 166 spasilo.¹⁸ Slično su prošli i Židovi iz Egejske Makedonije koja je nekad pripadala Grčkoj, a 1941. je i taj kraj anektirala Bugarska.

Bugarska država je preuzela nekretnine makedonskih Židova. Prihodi od prodaje njihove pokretne imovine pohranjeni su ili u Bugarsku narodnu banku ili u Komesarijat za židovska pitanja na račun Zajednice domaćih bugarskih Židova.

Sudbina domaćih Židova, onih koji su živjeli u Bugarskoj, bila je znatno drukčija. Nacisti su bili odlučni da unište i bugarsku židovsku zajednicu koja je brojila oko 50.000 ljudi, kao što su željeli uništiti sve židovske zajednice u svim državama koje su okupirali ili u kojima su bili njihovi saveznici. Već 1939. godine, bugarske su vlasti, pod njemačkim pritiskom, počele uvoditi antisemitske mjere. U studenom 1940. godine, donesen je zakon koji je bio izrazito antisemitske prirode, a u kolovozu 1942. godine, utemeljen je Komesarijat za židovska pitanja. Vlada je, s jedne strane, pooštravala antisemitske mjere, a s druge, pregovarala s Nijemcima o deportaciji nekih bugarskih Židova. Međutim, istodobno deportaciji su se sve više protivili sam kralj Boris i egzarh Stefan, poglavar Bugarske pravoslavne crkve, vlada, parlament i javnost. To je protivljenje, nedvojbeno, bilo još veće kada se ratna sreća okrenula protiv Njemačke nakon dolaska britanskih i američkih trupa u sjevernu Afriku i poraza kod Staljingrada. Bugarski Židovi nisu imali građanska prava, morali su davati poseban porez, oduzeta im je gotovo sva imovina, služili su kao prinudna radna snaga i bili su raštrkani po ruralnim područjima, ali nisu bili deportirani i tako su spašeni od uništenja. Nekoliko skupina smatra da je to njihova zasluga, no čini se da su ipak najzaslužniji kralj Boris i egzarh Stefan.¹⁹

Područja koja je anektirala Mađarska

Nakon podjele i okupacije Jugoslavije, otprilike 23% jugoslavenskih Židova našlo se na područjima pripojenim Mađarskoj, tj. u Bačkoj, Baranji, Međimurju i Prekomurju. U početku su bili u relativno dobroj situaciji. Gotovo sve njihove obitelji živjele su tu prije kraja Prvog svjetskog rata, tj. na teritoriju koji je pripadao Mađarskoj prije 1918. godine, tako da nakon travnja 1941. godine nisu bili protjerani kao mnogi Srbi (i određen broj Hrvata) koji su se naselili na tom prostor nakon 1918. godine. Štoviše, neki su Židovi, uvidjevši okrutnosti ustaškog režima, u potrazi za sigurnošću pobjegli iz NDH u ta pripojena područja ili stari teritorij Mađarske. No, na područjima priključenim Mađarskoj

bile su neizbježne neke rane žrtve. Tako je oko 1500 Židova s tih područja odvedeno na prinudan rad u Ukrajinu, gdje su mnogi stradali čisteći minska polja ili od hladnoće, slabe prehrane i bolesti. U odmazdi za partizanske aktivnosti, mađarska vojska je nakon masovnih hapšenja koje je provela u južnoj Bačkoj, posebice na području Novog Sada, početkom siječnja 1942. godine smaknula oko 1000 do 1100 Židova, više nego dvostruko Srba – prema prvim poslijeratnim podacima. U svojoj studiji iz 1980. godine, Romano je taj broj povećao na 1500 Židova i nekoliko tisuća Srba.²⁰

Velika katastrofa za jugoslavenske Židove s područja pripojenih Mađarskoj, nastupila je u ožujku 1944. godine, kada su Nijemci okupirali Mađarsku. U mjesecima koji su uslijedili, mađarske vlasti su uvele stroge antisemitske mjere. Ubrzo nakon toga, Židovi su odvedeni u koncentracione logore u Bačkoj, potom u logore koji su se nalazili na starom području Mađarske, a onda, zajedno s mađarskim Židovima, prebačeni u njemačke logore smrti. Rijetki su bili oni koji su se vratili iz tih logora.

U skladu s posebnim sporazumom s Nijemcima, u lipnju i srpnju 1943. godine, prvi kontingent od oko 1200 mađarskih Židova poslan je u Srbiju kao prinudna radna snaga za rad u borskom rudniku bakra. Nakon ožujka 1944. godine, dodatnih 5000 mađarskih Židova, uključujući i dio Židova iz Bačke – neki autori procjenjuju da ih je bilo 100, a drugi 500 do 600 – poslano je na ta područja. Kada su ujesen te godine Nijemci bili prisiljeni na povlačenje iz Srbije, naredili su i povlačenje Židova radnika iz rudnika Bor. Postoje dvije verzije događaja koji su potom uslijedili. Prema riječima jednog preživjelog, ti su Židovi u dvije skupine krenuli iz Bora 17. i 29. rujna 1944. godine u pratnji, prvo mađarskih vojnika, a potom SS jedinica. Ljudi iz tih kolona neprestano su bili ubijani, a najgori masakr se zbio u Crvenki u Bačkoj. Preživjeli su odvedeni u koncentracione logore na teritoriju Njemačke, gdje je većina njih i umrla.²¹

Prema drugoj verziji, skupina od 3600 ljudi napustila je Bor 17. rujna i većina njih je likvidirana putem – u Crvenki ili negdje drugdje. No, prema ovoj verziji, drugu skupinu su oslobodili jugoslavenski partizani i njenih 30 članova se priključilo partizanskim snagama.²²

Prema posljednjim Romanovim procjenama, Židova, žrtava iz Bačke i Baranje, bilo je oko 13.500, a iz Međimurja i Prekomurja oko 1300. Dakle, od Židova koji su živjeli na području pripojenom Mađarskoj, a kasnije pod okupacijom Njemačke, njih je 14.800 izgubilo život, tj. 85% od ukupnog broja.²³ Ta područja, zajedno sa Srbijom i Banatom koji su bili pod njemačkom okupacijom te dijelom Srbije i jugoslavenske Makedonije, koji su pripojeni Bugarskoj, predstavljaju dijelove Jugoslavije na kojima su Nijemci, uz pomoć mađarskih snaga početkom 1942. godine, uspjeli gotovo u potpunosti provesti „konačno rješenje” židovskog pitanja.

UBIJANJE ŽIDOVA U NDH

Retlingerova izjava da je teško utvrditi točan broj jugoslavenskih Židova koji su ubijeni ili su preživjeli Drugi svjetski rat čak više vrijedi za NDH nego za cijelu Jugoslaviju. Pozitivna je činjenica da je u ustaškoj državi život izgubilo manje Židova nego u većini drugih dijelova okupirane zemlje. Nekoliko je razloga zbog čega je to tako: zbog utjecaja različitih čimbenika i ličnosti na sudbine pojedinaca, pa tako i konačne bilance zločina ustaškog režima prema Židovima; podjele marionetske države na područja pod njemačkim nadzorom i područja pod talijanskim nadzorom gdje su Židovi bili zaštićeni; uplitanja Katoličke crkve, međunarodnog Crvenog križa i raznih stranih i međunarodnih židovskih zajednica u korist Židova na hrvatskom teritoriju te činjenice da su Židovi u NDH imali više vremena i prigode da pobjegnu na područja pod talijanskim nadzorom ili da se priključe partizanima nego što su mogli Židovi iz drugih dijelova Jugoslavije.

Na području koje je u travnju 1941. postalo NDH živjelo je, prema podacima iz 1939/1940. otprilike 30.300 Židova. Nekoliko stotina Židova od toga broja živjelo je na dijelu teritorija koji je u svibnju 1941. anektirala Italija. Međutim, prema podacima koje je 1980. godine objavio Romano, 1941. godine je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH i Dalmaciji ukupno živjelo 39.400 Židova. Brojčani podaci nalaze se u Tablici 3. Nijedan niz brojeva ne može se smatrati potpuno točnim, ali predstavljaju najpribližnije vrijednosti. Kada je došlo do napada na Jugoslaviju, na tim područjima bilo je i židovskih izbjeglica iz središnje Europe, ali ne postoje pouzdane procjene o kolikom se broju radilo.

Kada je, napokon, utemeljena NDH, ustaše su, pod utjecajem nacističke Njemačke, započeli s antisemitskom politikom. Fašistička Italija, njihov drugi strani uzor, donijela je 1938. antisemitske zakone, no nije išla tako daleko da počne primjenjivati genocidne mjere u odnosu na Židove.

Iako nije izričito spomenuto, Zakon o osnutku vojske i mornarice, donesen 10. travnja 1941, Srbima i Židovima nije dopuštao služenje u vojsci već jedino u radnim bataljonima. Za Židove je to pravilo izričito definirano mjesec dana

poslije. Sustavno antisemitsko zakonodavstvo uvedeno je 30. travnja Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti kojom je određeno koji se ljudi smatraju Židovima i Romima, ali također je ostavljena mogućnost odstupanja u slučaju onih Židova koji su bitno zadužili hrvatski narod; to se odnosilo i na njihove supruge i djecu. Istog je dana objavljena i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda. Tom odredbom je zabranjen brak između nežidova i Židova, spolni odnosi između Židova muškaraca i arijskih žena te zapošljavanje arijskih žena mladih od 45 godina u židovskim kućanstvima. Također je naređeno da svi oni koji su nakon 1918. godine promijenili svoje prezime, uzmu svoje prvo prezime. Kao što je ranije rečeno, Židovi su se morali prijaviti vlastima, redovito im se javljati i morali su nositi posebne oznake prepoznavanja. Osim nekih liječnika, Židovima je bilo zabranjeno upražnjavati tzv. slobodnu profesiju. Vladine agencije su preuzele židovska poduzeća, financijske ustanove i objekte za iznajmljivanje te su ih ili prodale privatnim interesnim strankama ili kasnije nacionalizirale. Pritom nije bilo nikakve odštete. Židovi su izbačeni iz svojih kuća i stanova te su bili prisiljeni živjeti u posebnim dijelovima grada. Žalbe protiv takvih odluka vlasti, praktički nisu bile moguće. Vrlo rana i važna zapovijed vezana za Židove uključena je u Pavelićevu Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed od 26. lipnja 1941. godine čija je namjera bila zaustaviti ustaške jedinice u ubijanju i, općenito, kršenju zakona te uvesti mir i red u državi. U njoj je pisalo: „Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima ometaju i otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornima, i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.”²⁴

Sve antisrpske i antisemitske mjere popratila je okrutna propagandna kampanja protiv tih dviju skupina kako bi se pokazalo da su Srbi i Židovi najgori neprijatelji hrvatskog naroda i države te da se i srpsko i židovsko pitanje mora riješiti na radikalnan način.

S jedne strane, ustaše su u propagandi podvrgle Židove oštroj kritici,²⁵ u gospodarskom smislu lišili ih čitave imovine; oduzeli im građanska prava, smaknuli ih u odabranim skupinama ili kao taoce; odveli ih u koncentracione logore gdje su ih ubili ili su oni umrli od bolesti, hladnoće, napornog rada i izgladnjelosti; a kasnije, nekoliko tisuća njih prosljedili Nijemcima koji su ih deportirali u logore smrti u istočnoj Europi. S druge strane, određene skupine Židova su štitili i iskorištavali. Posebno privilegirana skupina bili su „počasni arijci”, tj. Židovi koji su bili povezani s važnim ljudima iz ustaškog režima, aktivno sudjelovali u ustaškom pokretu prije travnja 1941. godine, ili su na koji drugi način pridonijeli hrvatskom nacionalističkom idealu. Toj kategoriji je pripadalo gotovo 100 Židova, a zajedno s članovima njihovih obitelji, bilo ih je skoro 500. Šef države Ante Pavelić oženio je ženu koja je bila polužidovka, kao i Slavko Kvaternik,

prvi ministar vojske i vrhovni zapovjednik hrvatskih oružanih snaga. Prave Židovke su oženili general Ivan Perčević, bivši potporučnik austrougarske vojske i jedan od najbližih Pavelićevih vojnih savjetnika, Milovan Žanić, ministar u kabinetu te Ivan Oršanić, vođa organizacije Ustaške mladeži.²⁶

Drugu privilegiranu skupinu činili su oni Židovai koji su imali korisnu profesionalnu naobrazbu. Neki su židovski liječnici radili u vojsci, a 81 židovski liječnik je dodijeljen na rad u područjima u Bosni koja su bila pogođena endemskim sifilisom. Bilo je nekoliko Židova i u državnoj upravi te u državnim trgovinskim poduzećima. Vlada je uporno tvrdila da su oni nenadomjestivi. Uz to, neki Židovi su od Ministarstva unutarnjih poslova dobili „posebne dozvole” zahvaljujući kojima su mogli prebivati u ustaškoj državi kao građani prvoga reda, pokrenuti vlastiti posao i raspolagati svojom imovinom u skladu s općim zakonima. Također su oslobođeni od nošenja oznake kojom bi bili obilježeni kao Židovi. Međutim, kada se u kolovozu 1942. godine nadbiskup Stepinac zalagao kod Pavelića da od deportacije u istočnu Europu spasi Židove koji su se prethodno preobratili na katolicizam, nije u tome uspio jer su Nijemci, kod odlučivanja o tome tko će biti deportiran, inzistirali na rasnom, a ne na vjeroispovijednom kriteriju.²⁷ No, prema njemačkim izvještajima, iz Zagreba u travnju 1943. godine, antisemitske mjere se više nisu primjenjivale na Židove koji su bili u mješovitim brakovima kao ni navodno (što nije bilo točno) na Židove koji su se preobratili na katolicizam prije 10. travnja 1941. godine.

Likvidacija većine Židova koji su živjeli u ustaškoj državi

Likvidacija većine Židova u dijelu NDH koji je bio pod direktnom njemačkom okupacijom provedena je u tri faze. Prvo je uhićeno nekoliko velikih skupina mladih muškaraca Židova, no ubrzo su pušteni, kako bi se židovskoj zajednici povratio osjećaj sigurnosti. Progoni i ubijanja Židova započeli su u svibnju 1941. godine, i to je, ustvari, prva faza njihove likvidacije koja je trajala do kolovoza 1942. godine. Neki Židovi su ubijeni u napadima i kao taoci, no većina je odvedena u koncentracione logore gdje su mnogi od njih odmah ubijeni, dok su mnogi drugi umrli od slabe prehrane, hladnoće, mukotrpog rada i bolesti, posebice pjegavog tifusa – unatoč hrani, odjeći i lijekovima iz raznih izvora koje su im židovske vjerske zajednice iz Zagreba i Osijeka (dok god je postojala) uspijevale poslati.²⁸ Poslijeratne jugoslavenske komisije, koje su istraživale zločine okupacijskih snaga i domaćih suradnika, procjenjuju da je samo u koncentracionim logorima u NDH život izgubilo između 25 i 26 tisuća Židova.²⁹ No, uzimajući u obzir da je u travnju 1941. godine u toj državi ukupno bilo samo oko 39.000 Židova (prema Romanovoj procjeni iz 1980. godine) i da su Nijemci deportirali tisuće u koncentracione logore u istočnoj Europi, a

da su tisuće njih pobjegli u područja koja su bila pod talijanskom kontrolom i da su se neki priključili partizanima, a neki preživjeli Holokaust, tako visoka procjena je, statistički gledano, nemoguća.

Osim što su postupno iskorjenjivali Židove u koncentracionim logorima i na druge načine, ustaška vlada je od njemačkih vlasti također zatražila da hrvatske Židove deportira u istočnu Europu. Prvi je zahtjev podnesen u listopadu 1941. godine, ali je odbijen. Iako je krajem veljače 1942. mnogo Židova iz dijela NDH koji je bio pod njemačkom kontrolom još uvijek bilo živo, Andrija Artuković, ministar unutarnjih poslova, u svom govoru održanom 24. veljače 1942. godine u hrvatskom Saboru najavio je, da je u znak samoobrane hrvatska država „odlučnim i uspješnim djelovanjem riješila takozvano židovsko pitanje”. Ta je izjava očito bila namijenjena njemačkim ušima i u propagandne svrhe jer, zapravo, nije bila istinita. To je potvrdio i drugi zahtjev koji je u svibnju 1942. godine vlada NDH uputila njemačkim vlastima da Židove iz NDH deportira u istočnu Europu. Ovaj put je zahtjev prihvaćen.³⁰ No, njegova primjena je odgođena do druge polovice kolovoza 1942. godine kada su Nijemci i ustaše zajedno pohapsili oko 5000 hrvatskih Židova (iz Zagreba i Slavonije) i deportirali ih u logore smrti u istočnoj Europi. To je obilježilo drugu fazu uništenja Židova u NDH. Iako broj Židova koje su ustaše još uvijek držali zatočenima u koncentracionim logorima početkom prosinca 1942. godine nije bio poznat ni zapovjedniku Franzu Abromeitu, jednom od Eichmannovih pomoćnika, on je na temelju tajnih podataka procijenio da se radilo o oko 2000 osoba.³¹

Neko vrijeme nakon kolovoza 1942. godine nije bilo daljnjih deportacija Židova iz dijelova NDH koji su bili pod njemačkom kontrolom, prvenstveno zato što je tu ostalo jako malo Židova. Sljedeća deportacija provedena je u travnju i svibnju 1943. godine na zahtjev Nijemaca i označava treću fazu uništenja hrvatskih Židova. Oko 2000 Židova, u malim skupinama od 20 do 150 ljudi, trebalo je biti poslano u njemačke logore smrti u vagonima priključenima na obične vlakove. Ustaško redarstvo je obećalo da će uhapsiti njih 1500, ali je uistinu deportirano oko 1200. U to su vrijeme uhićeni Miroslav Freiburger, zagrebački nadrabini i Hugo Kon, predsjednik židovske vjerske zajednice u Zagrebu te su deportirani. Za Kona se više ništa nije čulo, a Freiburger je, navodno, ubijen na ulazu u Auschwitz, jer je protestirao zbog bezobzirnog postupka nad članovima svoje općine.³²

Iako su njemački službenici u Zagrebu smatrali da je nakon svibnja 1943. godine židovsko pitanje na teritoriju NDH koje je bilo u njemačkoj nadležnosti uvelike riješeno, u travnju 1944. godine Himmlerov je ured od njemačkog poslanstva zatražio da se još jedanput pozabavi tim pitanjem. Hans Helm, policijski ataše u poslanstvu, podnio je izvještaj 18. travnja, a 22. travnja Kasche je u izvještaju za svoje ministarstvo sažeto prikazao stanje preostalih Židova u Hrvatskoj. Zaključio je (1) da su „počasni arijci” bili pošteđeni antisemitskih

mjera i nisu bili u kontaktu s njemačkim predstavnicima u Zagrebu, (2) da su za Židove iz mješovitih brakova vrijedile antisemitske mjere samo kada su vlasti NDH inicirale postupke ili kada je to bilo politički nužno, (3) da se polužidovi, općenito gledajući, nisu smatrali Židovima osim ako nisu bili u braku s pravim Židovima te da je vlada djelovala protiv njih samo onda kada je to bilo politički potrebno i (4) da su vlasti NDH bile vrlo uvidavne pri uvođenju antisemitskih mjera, a policijske vlasti brze i radikalne u njihovoj provedbi. Nekoliko dana poslije, njemački službenici iz Zagreba obavijestili su Eichmanna da bi bilo koje daljnje akcije protiv Židova u NDH naišle na zapreke jer su mnogi vođe ustaškog režima, uključujući šefa države, bili u rodu sa Židovima.³³

Jedan od posljednjih njemačkih dokumenata koji sam našao, a tiče se Židova u NDH, bila je poruka koju je 13. lipnja 1944. godine, šef Sigurnosne policije i Sigurnosne službe poslao Helmu. Prema tajnim informacijama do kojih su njemačke službe došle, u koncentracionim logorima u NDH još uvijek se nalazilo oko 800 Židova, većinom žena i djece. Oni su trebali biti deportirani što je prije bilo moguće, „ako ih u tome ne priječe postojeće direktive”.³⁴ Nisam uspio naći u njemačkim dokumentima ili nekim drugim izvorima nikakve novije informacije o tim Židovima – jesu li su oni zaista postojali, niti sam uspio naći izvještaje o židovskom problemu u NDH koje je 3. kolovoza 1944. godine Helm obećao predati svojim nadređenima.

Bijeg Židova iz područja pod njemačkom kontrolom u područja pod talijanskom kontrolom

Nakon što su Židovi u NDH shvatili što poduzima nova vlada, znatan je broj njih pobjegao s područja NDH koja su bila pod njemačkom kontrolom u područja pod talijanskom kontrolom, i to ili u ona koja je Italija anektirala 18. svibnja 1941. godine ili u ona koja je ponovno okupirala nakon 7. rujna 1941. godine (Prva zona, Druga zona i Treća zona, redom, na Karti 4). Prema opće prihvaćenom mišljenju smatra se da je između 4 i 5 tisuća Židova prebjeglo u područja pod talijanskom kontrolom.³⁵ Neki su Židovi, u potrazi za sigurnošću, iz NDH bježali i u Mađarsku te jugoslavenska područja koja su bila pripojena Mađarskoj, no nisam naišao ni na kakve procjene o kolikom se broju radilo.

Priljev židovskih izbjeglica u područja pod talijanskom kontrolom, posebice u Drugu i Treću zonu, značio je mnoštvo problema za talijanske vlasti. No, ni oni nisu imali podatke o kolikom se točno broju ljudi radilo. U izvještaju koje je 17. studenog 1941. godine poslao Mussoliniju, Guiseppe Bastianini, namjesnik Dalmacije, napisao je da je u Splitu bilo 4000 Židova, te da ih je prije aneksije, bilo manje od 1000. Također je naglasio da se otprilike 500 Židova

nalazilo u logorima na otoku Korčuli, a drugi 500 je poslano u logore u Italiji. Tri mjeseca poslije, u izvještaju od 12. veljače 1942. godine, napisao je da je u Splitu bilo samo oko 3000 Židova. Četiri mjeseca kasnije, šef policije prefekture Dalmacije izvijestio je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova da je u razdoblju između 1. studenog 1941. i 31. svibnja 1942. godine 1035 Židova iz Dalmacije poslano u koncentracione logore u Italiji te da je krajem svibnja 1942. godine na otoku Korčuli bilo samo 119 Židova.³⁶ Sa sigurnošću je utvrđeno da su se za vrijeme talijanske vladavine neki Židovi, posebice oni bogatiji, mogli preseliti u Italiju iz pripojenih dijelova Dalmacije i Hrvatskog primorja te Druge zone, a da su one druge u Italiju preselile talijanske vlasti. Skupina od 192 Židova koji su 27. i 28. srpnja 1941. godine uhićeni u Bokokotorskom zaljevu koji je anektirala Italija, poslani su u koncentracioni logor u Albaniji, a kasnije u logore u Italiji.³⁷

Prema poslijeratnim procjenama jugoslavenskih židovskih organizacija, jugoslavenska židovska zajednica u Bariju u Italiji u određenim trenucima rata brojila je skoro 3000 ljudi. Do talijanske kapitulacije, židovske izbjeglice koji su se nalazili u dijelu Dalmacije anektiranom od strane Italije i na teritoriju NDH koji je Italija ponovno okupirala, potpomagao je lokalni židovski Odbor u Splitu. One koji su bili u Italiji potpomagao je Delasem (*Delegazione assistenze emigranti*), talijanska židovska organizacija koja je pružala pomoć iseljenicima, te američke i međunarodne židovske organizacije.³⁸ Nakon što su Saveznici okupirali Italiju, Židove su potpomogle i savezničke oružane snage. Određeni broj židovskih izbjeglica iz srednje Europe i NDH uspio je iz anektiranih dijelova istočnojadranske obale prebjeći u sjevernu Italiju te su većinom živjeli oko Padove i Milana.³⁹ Nisam uspio saznati što se s njima dogodilo nakon što je Italija kapitulirala.

Njemačka traga za Židovima na područjima pod talijanskom kontrolom

Nijemci nisu bili zadovoljeni samo tim što je većina Židova s teritorija NDH pod njemačkom kontrolom bila deportirana, bilo u ustaške logore, na stratišta diljem NDH ili deportacijom u njemačke logore smrti. Željeli su likvidirati i Židove koji su iz zone NDH pod njemačkom kontrolom prebjegli na područja pod talijanskom kontrolom, sve srednjoeuropske Židove koji su bili na području pod talijanskom kontrolom te Židove koji su ranije živjeli u Drugoj i Trećoj zoni. Stoga su, čim je u kolovozu 1942. godine postignut sporazum o deportaciji otprilike 5000 Židova iz NDH, njemački predstavnici u Zagrebu, u skladu s naredbama iz Berlina, započeli rješavanje tog pitanja sa svojim talijanskim kolegama. Budući da je Njemačka s NDH sklopila sporazum da Židove iz NDH deportira u istočnu Europu, Nijemci su željeli da talijanska

zapovjedništva u Drugoj i Trećoj zoni sve Židove predaju vlastima NDH. Predstavnici vlasti NDH su podnijeli sličan zahtjev, koji nije imao ni približno jednaku težinu kao njemački zahtjev. Talijanski izaslanik u Zagrebu je odgovorio da se odluka mora donijeti u Rimu. Primivši tu informaciju iz Zagreba, Martin Luther, državni podtajnik u njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, zatražio je od njemačkog veleposlanstva u Rimu da započne pregovore s talijanskom vladom.⁴⁰ Nakon njemačkog zahtjeva, markiz D'Ajeta iz talijanskog Ministarstva vanjskih poslova obavijestio je Vrhovnu komandu talijanske vojske da je Ministarstvo Nijemcima poručilo da talijanska vlada nema ništa protiv predaje Židova iz talijanske zone u NDH vlastima Reicha ili NDH. No, Ministarstvo je željelo da se o tom pitanju izjasni Vrhovna komanda te je tražilo podatke o kolikom se broju Židova radi i sve druge „korisne informacije”. Vrhovna komanda je pak od talijanske Druge armije, čije su jedinice okupirale Drugu i Treću zonu, zatražila relevantne podatke i njeno mišljenje, a kasnije je od 5. 6. i 8. vojnog korpusa tražila informacije o broju Židova na njihovu području, o tome kako su živjeli, kako su se ponašali i da li su bili u kontaktu s neprijateljima (jugoslavenskim partizanima). Na temelju sakupljenih informacija, general Mario Roatta, zapovjednik 2. armije, obavijestio je 22. rujna 1942. Vrhovnu komandu da na teritoriju NDH pod talijanskom okupacijom živi oko 3000 Židova. Tvrdio je da bi njihova predaja vlastima NDH ili Nijemcima, narušila talijanski ugled jer je Italija, iako samo prešutno, preuzela te ljude pod svoje okrilje. Nadalje, predaja Židova mogla bi izazvati sumnje kod jedinica Dobrovoljačke antikomunističke milicije (MVAC) da će jednog dana i one biti predane ustašama. To bi redom ugrozilo mir na područjima koje naseljava srpsko pravoslavno stanovništvo te bi bilo u suprotnosti s talijanskim interesima. General Giuseppe Pieche, predstavnik karabinjera u NDH, u potpunosti je podržavao Roattaevo mišljenje te je još izjavio da bi predaja Židova hrvatskim vlastima značila da ih se osuđuje na smrt.⁴¹

Suočeni, s jedne strane, s početnim odgovorom da nema nikakvih zapreka izručivanju Židova s područja pod talijanskom kontrolom i s Mussolinijevom izjavom da će se prema tim Židovima ponašati na isti način kao prema Židovima s područja pod njemačkom kontrolom, te, s druge strane, suočeni s protivljenjem vojnih zapovjednika na bojištu tom izručenju, Talijani su počeli okolišati. Vlasti u Rimu rekle su Nijemcima da su generali na bojištu dobili zapovijed da izruče Židove. Generali su rekli da nisu dobili nikakvu takvu zapovijed. Sve u svemu, obje strane su se ili pretvarale ili koristile taktiku odgode.

Njemačke vojne i diplomatske vlasti smetala je činjenica da su Židovi koji su živjeli na područjima pripojenim Italiji i u Drugoj zoni koju je Italija ponovno okupirala, mogli slobodno živjeti u iznajmljenim kućama, svojim domovima ili hotelima, te da ih je talijanska vojska štitila i prema njima se odnosila na civiliziran način čak i nakon što je Njemačka zatražila njihovo izručenje. U za-

jedničkom memorandumu kojeg su 1. listopada 1942. general pukovnik Lohr, zapovjednik oružanih snaga za jugoistočnu Europu, Glaise, njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj i Kasche, njemački izaslanik u Zagrebu, poslali Hitleru, oni su tvrdili da bi Židovi u takvim okolnostima, putem špijunaže i sabotaze, mogli ugroziti interese NDH i ratne ciljeve Reicha i NDH.⁴²

Njemački službenici su napokon shvatili da Talijani priječe njemačke napore. U izvještaju od 20. listopada 1942. godine Kasche je izrazio sumnju u to da je Mussolini ikada rekao da bi se prema Židovima, koji su bili na teritorijima NDH pod talijanskom kontrolom, trebalo odnositi jednako kao i prema Židovima koji su na područjima NDH bili pod njemačkom okupacijom. Ako je to i rekao, onda su niže institucije vlasti sprečavale provedbu njegovih zapovijedi. Postojeći pregovori između vlada NDH i Italije oko toga da se Židovima iz NDH koji su bili na područjima pod talijanskom kontrolom da talijansko državljanstvo, a njihova imovina ustupi NDH, značili bi, kako je Kasche zaključio, „sabotiranje čitave europske židovske politike koju su Nijemci promicali”.⁴³ No, ispostavilo se, da ti pregovori između Italije i NDH nisu doveli ni do kakvih rezultata.

Međutim, Talijani nisu mogli u potpunosti ignorirati stalno prisutni njemački zahtjev izručivanja Židova. Vjerojatno zbog nastojanja da bar suzbije tvrdnju Nijemaca da slobodni Židovi predstavljaju prijetnju silama Osovine i NDH, dijelom da dobije veću kontrolu nad tim Židovima i dijelom da dobije više vremena za donošenje konačne odluke, Mussolini je odlučio, a Vrhovna komanda 28. listopada 1942. zapovjedila da se Židove iz Druge zone zatoči u logore na obali Jadranskog mora. Potkraj studenoga i u prosincu 1942. godine, Talijani su Židove iz Hercegovine i južne Dalmacije počeli sabirati u logore i hotele u blizini Dubrovnika. Židovi, koji su se nalazili na području Splita, odvedeni su u logore na Braču i Hvaru, a Židovi iz Hrvatskog primorja i okolnih područja, zatočeni su u logoru koji se nalazio južno od Rijeke. Prema talijanskim izvorima proizlazi da je 1. ožujka 1943. broj Židova zatočenih u tim logorima bio sljedeći: 822 na području Dubrovnika, 554 na Braču i Hvaru te 1170 u Kraljevici, tj. ukupno 2546. Ovaj statistički pregled nije određivao Židove prema nacionalnoj pripadnosti, no prema ranijem pregledu od 18. veljače, koji pokazuje da je u tim logorima bila 2661 osoba, među njima je bilo 2378 Židova iz NDH te 283 iz drugih zemalja (187 iz Reicha, 50 iz Mađarske, itd.). Kasnije istraživanje koje je proveo Romano pokazalo je da je u tim logorima bilo puno više zatočenika nego što su Talijani izvještavali. Na dubrovačkom području bilo je zapravo 1700 ljudi, na otocima Braču i Hvaru 615, a u Kraljevici 1250, tj. ukupno 3565 osoba. Čini se da je jedan od razloga tog nepodudaranja bio taj što židovske obitelji nisu prijavljivale sve članove obitelji, kako bi se – ako se ispostavi da je njihovo izručenje Nijemcima neizbježno – bar neki od njih mogli spasiti.⁴⁴ Židovi na teritorijima NDH pod talijanskom kontrolom vjerovali su

da su Talijani ovim zatočenjem, pod njemačkim pritiskom, slijedili „njemačke metode“, što je pojačalo njihov strah od budućih događanja.

I nakon što su Talijani zatočili Židove u logore, Nijemci su i dalje vršili pritisak u pogledu njihova izručenja, ali bez uspjeha. Kasche je izvijestio 13. travnja 1943, da pregovori s Talijanima nisu doveli ni do kakvih rezultata. Započinju novi pregovori, no ni oni nisu urodili plodom.⁴⁵

Logori za Židove u Drugoj zoni koje su održavali Talijani navodno su se pokazali preskupima i neučinkovitima. Prema memorandumima 2. armije od 19. i 22. veljače 1943. godine, plan je bio sakupiti sve zatočene Židove u jedan jedini logor i to u Kamporu na Rabu, otoku koji su Talijani anektirali 1941. godine. Od 1. ožujka 1943. godine u logoru su bili slovenski zatočenci, uglavnom iz partizanskih obitelji, njih 2721. Plan se postepeno provodio u praksi, najviše u svibnju 1943. godine, te je novi logor postao jedini smještaj za Židove pod talijanskom kontrolom. Detaljna pravila o organizaciji logora na Rabu izdala je 2. talijanska armija 14. srpnja 1943, trudeći se da ih barem djelomično prilagodi vrlo heterogenom karakteru njegovih zatočenika.⁴⁶ Predviđajući da će se talijanske snage ubrzo povući s jugoslavenskog teritorija, talijansko Ministarstvo vanjskih poslova poslalo je 19. kolovoza 1943. godine tajnu direktivu 2. armiji o tome kako se odnositi prema židovskim zatočenicima u slučaju povlačenja. Talijanske čete ih nisu smjele predati u tuđe ruke bez jamstva njihove zaštite, nisu im smjele dopustiti da slijede u Italiju talijanske snage koje su se povlačile, i morale su u što većoj mogućoj mjeri pristati na zahtjeve pojedinih Židova koji su imali pravo na poseban tretman (najvjerojatnije dopuštajući im da se presele u dio Italije pod kontrolom Saveznika).⁴⁷ Koliko je meni poznato, ovo je bila posljednja talijanska direktiva koja se ticala Židova s prostora NDH koji je bio pod talijanskom kontrolom. Ustašama ili Nijemcima nije izručen nijedan Židov, te su Židovi na taj način spašavani od sigurne smrti, međutim nije im bilo dopušteno ni masovno preseljenje u Italiju. Kao što smo ranije rekli, u ožujku 1942. godine Talijani su Nijemcima predali samo jednu skupinu jugoslavenskih Židova. To su bili srpski Židovi koji su nakon njemačke okupacije pobjegli u područje Prištine i naposljetku su ubijeni.

Nakon povlačenja Talijana, jugoslavenski partizani su prvi došli u logor na Rabu. Na temelju kasnijih istraživanja, Romano je utvrdio da je u logoru bilo zatočeno 3577 Židova od kojih je njih 211, čija imena nisu poznata, sredilo odlazak u Italiju prije talijanske kapitulacije. Od 3366 ljudi čija su imena poznata, svi su otišli nakon što su partizani otvorili logor, osim 204 većinom starih i bolesnih ljudi. U ožujku 1944. godine Nijemci su ih, zajedno s otprilike 100 Židova koje su pronašli u Istri, odveli u Auschwitz gdje su ubijeni. Navodno je samo jedan od njih uspio preživjeti.⁴⁸

Osim židovskih izbjeglica koji su se nalazili u Drugoj zoni, Talijani su bili odgovorni i za Židove koji su već živjeli na teritoriju uz istočnojadransku oba-

lu koje je Italija anektirala 1941. godine (Prva zona) te za židovske izbjeglice koji su se u velikom broju slijevali u to područje. Obje te skupine bile su pod nadležnošću namjesnika Dalmacije. Kao što je ranije rečeno, u drugoj polovici 1941. i početkom 1942. godine, stanovit broj židovskih izbjeglica iz Prve zone odveden je u koncentracione logore na talijanskom kopnu.

Među židovskim izbjeglicama iz NDH u Prvoj zoni, bilo je nekih koji su na to područje došli iz dijela NDH pod njemačkom kontrolom, ali uz talijansko dopuštenje. No, polovicom 1942. godine, namjesnik pokrajine je saznao da je tijekom proteklih mjeseci oko 1500 Židova ilegalno došlo u Prvu zonu. Uprava ih je željela premjestiti u Drugu zonu, gdje bi bili pod kontrolom vojske. Nakon podulje rasprave s vojnim vlastima i odluke koju je donijela Vrhovna komanda, ti su Židovi podijeljeni na sljedeći način: 300 u područje Kraljevice, 300 na otok Brač, 500 na otok Hvar i 400 na područje Dubrovnika.⁴⁹ Ali kako na Hvaru nije bilo dovoljno hrane i mogućnosti za smještaj, kasnije je smanjen broj Židova koji su bili određeni za taj otok. Te su izbjeglice, zajedno s drugim Židovima iz Druge zone, u studenom i prosincu 1942. odvedeni u koncentracione logore, a zatim u svibnju 1943. premješteni u jedan jedini logor na Rabu u Prvoj zoni.

Nakon premještaja ilegalnih židovskih izbjeglica u Drugu zonu, talijanska administracija u Dalmaciji pod svojom je kontrolom imala samo Židove koji su prije pripojenja živjeli na teritoriju Prve zone, te one koji su legalno ušli u zonu. Međutim, za neke od tih Židova smatralo se da su politički sumnjivi. Protjerani su na otok Korčulu, u dvije približno jednake skupine u grad Korčulu i Vela Luku, gdje su se mogli relativno slobodno kretati. U ožujku 1943. te su dvije skupine ukupno brojile 506 ljudi. Budući da su bar neki od njih održavali kontakt s jugoslavenskim partizanima, talijanske vojne vlasti su urgirale da ih se premjesti u logore pod strogom kontrolom. No, pokrajinska uprava je taj prijedlog uspješno odbila.⁵⁰ Polovicom kolovoza 1943. godine, kada je talijanska vlada ukinula namjesništvo Dalmacije, vojska je preuzela čitav njegov teritorij, dakle, i nadležnost nad Židovima u Prvoj zoni, uključujući i one na otoku Korčuli. Kasnije, kada su se talijanske snage povukle iz Jugoslavije, neki Židovi iz Prve zone pridružili su se partizanima, neki su pobjegli u Italiju, a neki su ostali na područjima koja su prethodno bila pod talijanskom vlašću, pa su ih Nijemci kasnije uhvatili. U listopadu 1943. godine, Britanci i partizani su navodno evakuirali neke Židove s Korčule u Italiju i kasnije u Egipat, gdje se njih 122 zajedno s 27.000 Jugoslavena nalazilo u tamošnjim izbjegličkim logorima.

Pokušaji spašavanja Židova iz NDH

Svjetski židovski kongres je iz svojih ureda u New Yorku, Ženevi i Londonu, izravno ili putem prijateljskih vlada, u nekoliko navrata apelirao na Vatikan da

posreduje kod vlada NDH i Italije u korist Židova iz NDH koji su se nalazi na teritoriju NDH pod njemačkom ili talijanskom okupacijom ili već u Italiji. Preostali židovski vođe u Zagrebu na posredovanje su također pozivali Giuseppea Ramira Marconea, papinskog poslanika u Zagrebu i nadbiskupa Stepinca. Nakon što je postalo općepoznato pravo značenje „evakuacija u istočnu Europu”, posredovanja su većinom bila usmjerena na sprečavanje deportacije. U Zagrebu su neki pokušaji posredovanja bili uspješni, ali je većina njih zapravo bila neuspješna. No, posredovanje Vatikana u korist Židova na područjima pod talijanskom kontrolom bez sumnje je služilo jačanju odlučnosti talijanskih civilnih i vojnih vlasti da se odupru njemačkom pritisku. U raspravi između predstavnika Vatikana i Giuseppea Bastianinija, talijanskoga podtajnika vanjskih poslova, u ožujku 1943. godine, Mussolinijeva politika odnosa prema Židovima opisana je kao politika „izdvajanja, a ne progona”.⁵¹

Zahvaljujući naporima vođa židovske vjerske zajednice u Zagrebu i pomoći koju su pružili Vatikan i međunarodni Crveni križ, skupina od jedanaestero židovske djece, uključujući i sina kasnije deportiranog glavnog rabina Zagreba, Miroslava Freibergera, poslana je početkom 1943. godine preko Mađarske, Rumunjske i Turske u Palestinu.⁵²

Uspješan premještaj te djece bio je povod da se pokuša prebaciti djecu iz logora u Kraljevici u Palestinu istom rutom u ožujku i travnju 1943. godine. Ta je ideja potekla od židovske vjerske zajednice u Zagrebu, a podržali su je vodeći internirci u Kraljevici. Zapovjedništvo talijanskog 5. vojnog korpusa smilovalo se i izravno se za pomoć obratilo talijanskom veleposlanstvu u Budimpešti. S obzirom da su u Mađarskoj, Slovačkoj i Rumunjskoj poduzete slične mjere u korist drugih Židova, naročito djece, te također u znak pružanja podrške oko 5000 bugarskih Židova, u čitavu priču se umiješao i veliki jeruzalemski muftija Hadži Amin el Husseini. U pismu koje je 10. lipnja 1943. uputio talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova tvrdio je da bi takav premještaj Židova mogao štetiti interesima sila Osovina kako u arapskom svijetu tako i u Europi te je zatražio da se to zaustavi. Talijansko Ministarstvo vanjskih poslova objavilo je 12. srpnja 1943. da se emigriranje Židova iz prethodno spomenutih zemalja, uključujući djecu iz logora u Kraljevici, koji su tada već bila premješteni na Rab, može potpomoći samo ako je odredište neka zaista neutralna zemlja, kao što su Švicarska ili Turska, ali ne i Palestina.⁵³ Kada je kapitulacija Italije postala neizbježna, to je pitanje izgubilo na važnosti.

Mnogi autori koji su pisali o Holokaustu također su analizirali ulogu Sveće Stolice i Katoličke crkve u odnosu na Židove tijekom Drugoga svjetskog rata. Mnogi smatraju da su papa Pio XII i Katolička crkva iznevjerili Židove jer su šutjeli i nisu djelovali odlučno. Tako su zaključili Gerald Reitlinger, Raul Hilberg, Guenter Lewry, Walter Laqueur i John F. Morley. Međutim, postoji i suprotno mišljenje. Autori koji su na strani Vatikana, tvrde da bi, u slučaju da

je Vatikan više stao u obranu Židova, izazvao Hitlera da nad njima provodi još veće nasilje. Nadalje, tvrde da je Vatikan želio zaštititi katolike u Njemačkoj i zemljama pod njemačkom okupacijom te da nije htio priječiti njemačku kampanju protiv boljševizma za koji je Vatikan smatrao da predstavlja veću opasnost od nacizma. Da je Vatikan oštro kritizirao nacističku Njemačku, u tom bi slučaju trebao kritizirati i SSSR, što bi razljutilo zapadne Saveznike. Konačno, ovi autori tvrde da je Vatikan želio ostati neutralan kako bi u pravom trenutku mogao biti učinkovitiji u zalaganju za mir. Ističu da je Vatikan, iako je inzistirao na politici tišine, posredovao u korist Židova na indirektan način i diplomatskim kanalima te je u tajnosti poticao svećeništvo da pruža pomoć što je više moguće. Najglasniji među autorima koji su na strani Vatikana je Pinchas E. Lapide, izraelski generalni konzul, koji piše da „je Katolička crkva, u vrijeme pontifikata pape Pija XII odigrala značajnu ulogu u spašavanju najmanje 700.000, a najvjerojatnije 860.000 Židova od smrti od strane nacističke ruke... Taj je broj, iako neznatan u usporedbi s naših šest milijuna mučenika za čiju sudbinu ne postoji nikakva utjeha, puno veći od broja Židova koje su, ukupno gledajući, spasile druge crkve, vjerske ustanove i spasilačke organizacije”.⁵⁴

ŽIDOVİ U JUGOSLAVENSKIM PARTIZANSKIM SNAGAMA

U drugoj polovici 30-ih godina 20. stoljeća, izvjestan broj jugoslavenskih Židova sudjelovao je u svim političkim aktivnostima i organizacijama ljevice koje su postojale u zemlji, uključujući KPJ i SKOJ. To naročito vrijedi za razdoblje nakon 1937. godine, kada je Tito preuzeo vodstvo nad partijom. Godine 1940, dva Židova, Moša Pijade i Pavle Pap, postali su članovi CK KPJ, a Moša Pijade je za vrijeme rata bio jedan od najbližih Titovih suradnika.⁵⁵

Kao što je već prije rečeno, njemačke okupacijske vlasti u Srbiji koristile su oružane napade i djela sabotaže komunističkih partizana kao izgovor za masovna ubijanja Židova u Srbiji. Tako se manji ili veći broj Židova našao među taocima koji su ubijani u odmazdama za partizanske akcije. U NDH Židovi su također bili među taocima koji su bili strijeljani zbog partizanskih akcija. Na taj se način između partizana i Židova, od samog početka partizanskog otpora, razvila posebna veza. Budući da su partizani bili jedina jugoslavenska snaga koja je pružala stalan otpor okupacijskim i kolaboracionističkim snagama, jedini izbor koji su imali Židovi koji su se željeli obraniti od Nijemaca i kolaboracionističkih snaga, bio je – priključiti se partizanima. Romano dobro uočava da su Židovi koji su živjeli u gradovima, a koji su možda željeli napustiti svoje domove, bili u tim nakanama suočeni s mnogim preprekama. No, on i dalje misli da je puno više njih moglo prebjeći. Većina Židova koji su živjeli u gradovima nisu otišli, po svoj prilici zato što nisu predviđjeli ekstremnu brutalnost s kojom su se nacisti i ustaše odnosili prema Židovima.⁵⁶

Prema Romanovim najnovijim procjenama, 4572 Židova stupila su u redove jugoslavenskih partizanskih snaga, a od njih je 1318 poginulo. Većina Židova koji su se pridružili partizanima, bili su iz Hrvatske i BiH, tj. s područja koja su bila dio NDH, gdje njemačka vlast nije bila tako neposredno utjecajna kao u drugim dijelovima zemlje i Židovi su imali više vremena i prilika da izbjegn timer uništenje.⁵⁷

Veće priključivanje Židova partizanskim redovima dogodilo se nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine, kada su ih upravo partizani oslobodili iz logora na Rabu i iz zatočeništva na otoku Korčuli. Nekoliko stotina mladih

Židova iz logora na Rabu prvo su osnovali posebni bataljon, ali su se kasnije raspodijelili po drugim partizanskim jedinicama. Drugi zatvorenici iz logora na Rabu evakuirani su na područja koja su partizani oslobodili, a mnogi su se naknadno priključili partizanima ili su za njih obavljali neke druge poslove. Najveći doprinos koji je židovska zajednica u Drugom svjetskom ratu dala partizanima su nesumnjivo bili liječnici. Prema Romanovim podacima, partizanskim snagama se priključilo preko 300 židovskih liječnika, 70 farmaceuta, 100 studenata medicine i 40 studenata farmacije te 100 medicinskih sestara. Od toga broja stradala su 44 liječnika, 8 farmaceuta, 14 studenata medicine i 7 studenata farmacije te 83 bolničarke. Osim njih, 6 liječnika, 6 farmaceuta i 21 student ubijeni su dok su za partizane obavljali dužnosti koje nisu bile vojne prirode.⁵⁸

ZAKLJUČAK

Likvidacija jugoslavenskih Židova odvijala se tijekom Drugog svjetskog rata u različitim okolnostima i na različite načine. U Srbiji i Banatu progon je u velikoj mjeri završen u svibnju 1942. godine; na području NDH krajem kolovoza 1942, u jugoslavenskoj Makedoniji krajem travnja 1943, a u Bačkoj, Baranji, Međimurju i Prekomurju nakon njemačke okupacije Mađarske u ožujku 1944. godine. Većinu Židova s područja pod talijanskom kontrolom ili među partizanima, spasili su partizani ili su, pak, oni u ograničenom broju pobjegli u Italiju u vrijeme talijanske kapitulacije. No, znatan broj Židova, svojevolumno ili zbog spleta okolnosti, nije napustio ta područja (Dalmaciju, dijelove BiH, Crnu Goru i Kosovo) i Nijemci su ih zarobili. Svi su oni, otprilike njih 1200, ubijeni u koncentracionim logorima u Jasenovcu, Zemunu i Banjici u Jugoslaviji ili u Auschwitzu i drugim njemačkim logorima.⁵⁹ Posljednji Židovi koji su odvedeni iz Jugoslavije bili su mađarski Židovi koji su radili kao prinudna radna snaga u rudnicima bakra u Boru u sjeveroistočnoj Srbiji. Mnogi od njih, među kojima su možda bili i neki Židovi iz jugoslavenske Bačke, ubijeni su u akciji preseljenja u rujnu i listopadu 1944. godine, ili su umrli u koncentracionim logorima u Njemačkoj.

Od 82.242 Židova, koliko se procjenjuje da ih je živjelo u Jugoslaviji uoči Travanjskog rata 1941. godine (Romanovi podaci u Tablici 3), njih 67.248 ili oko 82% izgubilo je život u ratu. Kao što smo vidjeli, gubici su se razlikovali od jednog do drugog dijela tadašnjeg jugoslavenskog teritorija, bitno ovisеći o stupnju njemačke kontrole nad određenim područjem. Tablica 4. sadrži podatke grupirane po republikama i povijesnim pokrajinama o židovskom stanovništvu u Jugoslaviji početkom 1941. godine i o gubicima koje su Židovi pretrpjeli. Ta Tablica uključuje i 1318 Židova koji su poginuli služeći u jugoslavenskim partizanskim snagama no, ne uključuje preko 3000 židovskih izbjeglica koji su iz srednje Europe došli u Jugoslaviju i stradali tijekom okupacije zemlje.⁶⁰ Među njima su najveću skupinu činile židovske izbjeglice zatočene u logoru Sapcu u Srbiji koja je bila pod njemačkom okupacijom. Nijemci su sredinom listopada 1941. godine likvidirali više od 1000 tih Židova.

TABLICA 4.

*Židovsko stanovništvo u Jugoslaviji 1941. i
židovski gubici tijekom rata (1941-1945)*

Povijesna pokrajina	Procjena broja stanovni- ka početkom 1941.	Procjena gubitaka (1941-1945)	Gubitak u %
Banat	4200	3800	90,5%
Srbija	12.500	11.000	88,0
Makedonija	7762	6982	90,0
Kosovo i Metohija	550	210	38,2
Bačka i Baranja	16.000	13.500	84,4
Slovenija, Prekomurje i Međimurje	1500	1300	86,6
BiH	14.000	10.000	71,5
Sjeverozapadna Hrvatska i Slavonija	25.000	20.000	80,0
Dalmacija	400	148	37,0
Crna Gora	30	28	93,0
Sandžak	300	260	86,6
UKUPNO	82.242	67.228	81,7%

Izvor: Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, str. 201. Prema izjavi autora, podaci su samo približne vrijednosti.

Bilješka: Podaci su organizirani istim redom kao u Tablici 3.

Od približno 15.000 jugoslavenskih Židova koji su preživjeli, otprilike je 1500 ostalo u zemljama u koje su emigrirali tijekom rata i neposredno nakon završetka rata (Palestina, SAD, itd.). Godine 1946. u Jugoslaviji su židovske općine ukupno imale 12.414 članova. Može se pretpostaviti da se nekoliko stotina Židova nije prijavilo u te organizacije. Nakon osnivanja Izraela 1948. godine, bilo je nekoliko valova emigracije Židova iz Jugoslavije, te je, prema podacima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, u razdoblju između 1948. i 1953. godine ukupno 7739 Židova otišlo u Izrael. Prilikom popisa stanovništva u Jugoslaviji 1981. godine, samo su se 1384 osobe izjasnile da su po nacionalnosti Židovi, za razliku od 1971. godine kada ih je bilo 4811. No, većina jugoslavenskih Židova se, prilikom posljednjeg popisa stanovništva, vjerojatno izjasnila da su pripadnici drugih nacionalnih skupina jer je *Jevrejski kalendar za 1983-84* popisao 5509 članova raspodijeljenih u 29 židovskih općina koje su djelovale u zemlji.⁶¹

Na kraju, možemo reći da je, zbog genocidne politike nacista i njihovih kolaboracionista u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata te, manjim dijelom, zbog emigracije jugoslavenskih Židova u Izrael nakon 1948. godine, nekoć iznimno produktivna, imućna i štovana židovska zajednica u zemlji postala samo sjena onog što je nekad bila. Najveći gubitnik, nakon same židovske zajednice, bila je Jugoslavija.

DODATAK: UNIŠTENJE JUGOSLAVENSKIH ROMA

Nacisti i ustaše su bili odlučni u svojoj namjeri da likvidiraju jugoslavenske Rome kao i Židove. Slikovita i dijelom nomadska manjina nije bila ni od političke ni od gospodarske važnosti. Nije imala nikakve primjetne regionalne ili državne organizacije kao ni međunarodne kontakte. Zapravo se malo zna o broju članova i regionalnoj raspodjeli te manjine u razdoblju između dva rata. Zbog toga se razloga ubijanje Roma u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu samo usputno spominje u njemačkim i ustaškim izvještajima te njihovoj propagandi. No, ta je skupina bila osuđena na propast jer su ju nacisti smatrali rasno inferiornom zajednicom.

Jugoslavenski popis stanovništva iz 1921. godine ne sadrži nikakve podatke o broju Roma. Ali, prema svemu sudeći, u nekim pokrajinama su prikupljeni podaci na temelju kojih je kustos Etnografskog muzeja u Beogradu, Borivoje Drobnjaković, kasnije mogao izjaviti da su, prema popisu stanovništva, u sjevernoj Srbiji bila 16.674 Roma, u južnoj Srbiji (tj. u jugoslavenskoj Makedoniji) 14.489, u Banatu 3104, u Bačkoj i Baranji 652, iako „nedostaju podaci za druge pokrajine”. Objavljeni popis stanovništva iz 1931. godine također ne sadrži nikakve podatke o Romima. Međutim, sakupljene su statistike popisa stanovništva i, iako ne sustavno uređene, objavljene u Beču tijekom rata. Prema tim podacima, 1931. godine u Jugoslaviji bila su 70.424 Roma.⁶² Ako tu brojku povećamo za 12,7%, što je bilo prosječno povećanje ukupnog broja stanovnika u zemlji tridesetih godina 20. stoljeća, možemo pretpostaviti da je početkom 1941. godine u Jugoslaviji bilo oko 79.500 Roma.

Više od četvrtine tog stanovništva živjelo je u NDH. Godine 1939. Mladen Lorković, kasnije ministar vanjskih poslova NDH, upotrijebio je ugrubo definirane podatke iz popisa stanovništva iz 1931. godine da bi izračunao kako je 1931. godine na području koje je 1939. godine uključeno u Banovinu Hrvatsku, ukupno bilo 14.830 Roma.⁶³ Ako realno pretpostavimo da je u dijelu BiH i Hrvatske, koji nije uključen u Banovinu Hrvatsku, 1931. godine bilo otprilike upola manje Roma nego na području kasnije Banovine, onda je 1931. godine na području koje je poslije uključeno u NDH, bilo oko 22.200 Roma. Ako tomu

dodamo rast stanovništva tridesetih godina 20. stoljeća od 12,7%, u travnju 1941. godine Roma je u novoj hrvatskoj državi bilo oko 25.000.

I u okupiranoj Srbiji i u NDH, a posebice u Srbiji, vlasti su pokušale napraviti razliku između Roma koji su se ustalili na jednom mjestu i Roma koji su još uvijek vodili nomadski način života. U okupiranoj Srbiji i Banatu, oni Romi koji su imali stalno boravište i posao i koji su dugo živjeli u zemlji nisu bili proganjani, ne bar žestoko, iako su za njih službeno vrijedili antisemitski propisi. Morali su se prijaviti, sloboda kretanja bila je ograničena, moralo se poštivati policijski sat. Iako je tisuće Roma, muškaraca, žena i djece odvedeno u koncentracione logore, većina njih je puštena nakon samo dva mjeseca. Ipak, Nijemci su strijeljali nekoliko stotina Roma – muškaraca.⁶⁴ No, nisu pokazali istu sustavnu ustrajnost u sakupljanju i iskorjenjivanju Roma kao što je to bio slučaj sa Židovima. Također, nisam vidio nikakve izvještaje da su Nijemci tražili deportaciju Roma iz jugoslavenske Makedonije pripojene Bugarskoj ili iz dijela Makedonije i Kosova pripojenog Albaniji. Ne iznenađuje podatak da popis jugoslavenskog stanovništva iz 1948. godine pokazuje da je veliki dio prijeratnog romskog stanovništva i u Srbiji i u Makedoniji preživio rat.

U NDH je situacija bila znatno drukčija. Ustaše su vjerovali da nomadski Romi šire zarazne bolesti i krađom uništavaju poljoprivredu seljaka te da bi ih, kao nižu klasu ljudi, trebalo ubiti. Prva mjera koja se tiče Roma, kao i u Srbiji, bilo je njihova prijava u jesen 1941. godine. Ustaše su dosta rano napravili razliku između Roma koji su bili katoličke i islamske vjere, kojih je bilo malo i protiv kojih po svoj prilici nisu poduzete nikakve genocidne mjere, te Roma koji su bili pravoslavne ili neke druge vjere. Prema nepotpunim podacima, većina Roma iz NDH pod raznim izlikama je sakupljena u svibnju i tijekom narednih mjeseci 1942. godine te su raznim prijevoznim sredstvima, uključujući i njihova vlastita kola, odvedeni u koncentracioni logor u Jasenovcu gdje je odnos prema njima bio puno gori nego prema drugim logorašima. Smješteni su u odvojeni dio logora i dobivali su goru hranu nego drugi ili je uopće nisu ni dobivali tako da su neki umrli od gladi. Oni koji su bili fizički sposobni, morali su obavljati najteže poslove u izgradnji obližnje brane, kopati masovne grobnice, rješavati se leševa i čak ubijati svoje sunarodnjake. U vrlo kratkom razmaku svi su ubijeni ili su umrli na ovaj ili onaj način.⁶⁵

Prema izvještajima poslijeratnih jugoslavenskih komisija koje su istraživale zločine okupatora i njihovih domaćih kolaboracionista, ustaške su vlasti sakupile oko 40.000 Roma i sve ih ubile u koncentracionom logoru Jasenovac. Ako je suditi prema našim procjenama da je 1941. godine u NDH bilo samo oko 25.000 Roma, ubijanje 40.000 Roma, statistički gledano, nije moguće. Puno su realističnije procjene Jakoba Danona, bivšeg zatočenika u logoru Jasenovac, brijacha koji je i u logoru obavljao taj posao te preživio rat. Prema Danonovu mišljenju, u Jasenovcu je ubijeno oko 20.000 Roma.⁶⁶ Činjenica da je prema

popisu stanovništva iz 1948. godine u SR Hrvatskoj i BiH bilo samo 847 Roma, značila bi da je ustašama pošlo za rukom ubiti većinu Roma koji su živjeli u NDH.

Popis stanovništva iz 1948. godine pokazuje da je ukupno bilo 72.736 Roma, i to 52.151 u SR Srbiji, 19.500 u SR Makedoniji, a samo 1085 u ostalim dijelovima zemlje.⁶⁷ Zaprepašujuća razlika u broju Židova i Roma koji su preživjeli Drugi svjetski rat pokazuje da su nacisti prvenstveno željeli iskorijeniti Židove, dok su ustaše podjednako željeli iskorijeniti obje skupine. Preživljavanje velikog broja Roma u mnogim dijelovima Jugoslavije te njihovo gotovo potpuno istrebljenje u NDH još jedan je dodatni negativni pokazatelj moralnih standarda ustaškog režima.

Bilješke

¹ Reitlinger, *The Final Solution*, str. 358.

² Za Levi Daleove procjene, vidi *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 7-21. Vajsove procjene vidi u njegovom tekstu, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 125-136.

³ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40*, str. 154-157. U lipnju 1981. godine, iz Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu ljubazno su mi poslali tablicu o članstvu židovskih vjerskih zajednica u Jugoslaviji, uključujući laike te najviše vjerske službenike. Ti su podaci organizirani tako da posluže našim potrebama i prikazani su u Tablici 3.

⁴ Za Vajsove procjene iz 1954. godine, vidi njegov tekst „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 125-136, posebice str. 126. Za Romanove procjene iz 1973. godine, vidi njegov članak „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945”, str. 92. te za njegove procjene iz 1980. godine, vidi njegovu knjigu *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 201.

⁵ Perić, „Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji”, str. 267-287, posebice str. 268.

⁶ Za broj vjerskih zajednica, vidi *Jevrejski narodni kalendar za godinu 1939-40*, str. 154-157. Za brojke vezane za mješovite brakove, vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,830-32.

⁷ Vajs, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, str. 28-29.

⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 2-3.

⁹ *Zbornik DNOR*, 1. serija, 1. knjiga, str. 345, i posebice str. 496. te str. 526-528. Za pregled progona i uništenja Židova i Roma u Srbiji i Banatu koji su bili pod njemačkom okupacijom, vidi također Glišić, *Teror i zločini*, str. 81-92.

¹⁰ Kempner, *Eichmann und Komplizen*, str. 290-92. „Konačno rješenje” – koje je podrazumijevalo deportiranje i ubijanje Židova u logorima smrti u istočnoj Europi – doneseno je 20. siječnja 1942. godine na sastanku u Gross-Wannseeu, te je kasnije u potpunosti razrađeno i provedeno u praksi. Vidi Reitlinger, *The Final Solution*, str. 95-122.

¹¹ Za razmjenu poruka između Benzlera i Ministarstva vanjskih poslova u razdoblju od

8. rujna 1941. godine kada je on pokrenuo pitanje, do kraja listopada, vidi Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H297,101-32 uključujući jako indikativne izvještaje Franza Rademachera od 25. listopada u Frs. H297,105-8. Za upletenost državnog podtajnika Martina Luthera i Rademachera u ubijanju srpskih Židova, vidi također Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 56-67.
- ¹² Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 682-683. Od rujna 1943. u Srbiji su Nijemci ubili samo mali broj Židova, uglavnom one koji su bili srješteni u umobolnicama i drugim bolnicama, vidi str. 684. Vidi, također, Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 78-84.
- ¹³ O pljački židovske imovine, vidi Mitrović, „Sudbina Jevreja”, str. 265-271 i Živković, „Građa o pljački jevrejske imovine”, str. 277-284. Za pomoć koju je njemačka manjina pružala Gestapu, vidi Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 62, 64, 80.
- ¹⁴ Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 684; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 86.
- ¹⁵ Za iscrpan članak o tim Židovima iz srednje Europe te Židovima iz Šapca koji su imali istu sudbinu, vidi M. Jovanović, „Wir packen, wir auspacken” – tragična sudbina Jevreja-izbeglica”, str. 245-265. Na str. 266-277. Jovanović također spominje židovske izbjeglice i Židove iz Šapca koji su u listopadu 1941. godine ubijeni u selu Zasavica. Za preostale židovske izbjeglice koje su ubijene u prvoj polovici 1942. godine, vidi *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 78. te Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 680. Za pritisak koji je Velika Britanija vršila na zemlje jugoistočne Europe – da ne dopuštaju židovskim izbjeglicama prolaz prema Bliskom istoku ako nemaju prikladnu dozvolu za ulaz u Palestinu, vidi Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe*, str. 53-58.
- ¹⁶ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 179-183. O problemu jugoslavenskih ratnih zatočenika koji su se nalazili u Njemačkoj, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 73-74. Nijemci su te židovske ratne zatočenike koji su se nalazili u Njemačkoj, a porijeklom nisu bili iz Srbije ni Banata, vratili u mjesta njihova porijekla gdje su dijelili istu sudbinu s drugim pripadnicima svoje vjere.
- ¹⁷ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 98-100.
- ¹⁸ Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 684-685; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, 86-90, 178-179. Nijemci su iz Egejske Makedonije koju je anektirala Bugarska deportirali preko 4000 Židova. Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 103.
- ¹⁹ Miller, *Bulgaria During the Second World War*, str. 93-106; Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 162-164; Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, str. 473-484.
- ²⁰ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 143-158; Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 686-687; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 159-160.
- ²¹ Za broj mađarskih Židova koji su poslani u Bor, vidi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 179-188. i Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84. Za verziju preživjelog, vidi Eck, „The March of Death from Serbia to Hungary”, str. 255-294. Uključen je Eckov uvod (str. 255-261) i memoari preživjelog Zalmana Teichmana (str. 261-294).
- ²² Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84-85. Romano ne spominje koliko su židovskih radnika u Boru oslobodili partizani ni što se dogodilo velikoj većini onih koji se nisu pridružili partizanima.
- ²³ Ibid., str. 201. U svojoj tablici, Romano je pomiješao Židove iz Slovenije, Prekomurja i Međimurja. Oni Židovi koji su živjeli u dijelu Slovenije koji je bio pod njemačkom

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

okupacijom vjerojatno su ili pobjegli ili su ih Nijemci uništili već 1941. godine, jer su Nijemci namjeravali da pripoje to područje. Nekolicina Židova koji su živjeli u dijelu Slovenije pripojenom Italiji odvedeni su u Italiju i tamo zatočeni.

²⁴ Za antisemitske zakone vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 42-44, 129-130, 134, 139-151, 156-158, 512, 740. Za odredbu od 26. lipnja, vidi str. 212-213; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj.

²⁵ Hrvatski nacionalisti i nacionalistički orijentirani hrvatski klerikalci, koji su zauzimali većinu viših položaja u ustaškom propagandnom aparatu i masovnim medijima, Židove su uvrstili među tradicionalne neprijatelje hrvatskoga naroda. Kao strani element u hrvatskom narodu, sa zločinačkim ciljem korumpiranja i uništenja njegovog nacionalnog duha, Židovi su morali biti uklonjeni iz države. Drugi tradicionalni neprijatelji bili su Srbi i masoni, te, novijeg datuma, komunisti. Za izvatke iz ustaških govora i propagandnih izjava protiv Srba i Židova, vidi Peršen, *Ustaški logori*, str. 9-17 i Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 158-187. U svibnju 1942. godine, ustaše su organizirali antisemitsku izložbu u Zagrebu koja je poslije prikazana i u drugim dijelovima zemlje.

²⁶ Vidi izvještaje SS zapovjednika Franza Abromeita, pomoćnika Adolfa Eichmanna, koji je pomogao u provedbi „konačnog rješenja” u Hrvatskoj, od 7. prosinca 1942. godine, u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,825-36. U izvještaju se također navode imena „počasnih arijaca”.

²⁷ Za ustaško korištenje židovskih liječnika, vidi Abromeitov izvještaj u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,831 i Romano, „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945”, str. 112-113. Za „posebne dozvole” vidi interni memorandum policijskog atašea u njemačkom poslanstvu u NDH od 18. travnja 1944. godine u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,725-26 te razmjenu dopisa između Talijana i vlasti NDH po istom pitanju u Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 263-72. Za deportaciju Židova, koji su se preobratili na katolicizam, vidi gore naveden Abromeitov izvještaj.

²⁸ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 88-89; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 192-200.

²⁹ *Zločini fašističkih okupatora*, str. 73.

³⁰ Za zahtjeve koje su ustaše uputili Nijemcima, vidi Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 115. i 200. Artukovićev govor, vidi *Brzopisni zapisnici*, str. 29-30.

³¹ Abromeitov izvještaj u Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,832. Abromeit je također naveo da su na intervenciju dužnosnika NDH kao što su maršal Kvaternik i ministar financija Vladimir Košak, spašeni neki Židovi koji su trebali biti deportirani, od kojih su neki doslovno spašeni izravno iz vlakova namijenjenih za deportaciju.

³² Micr. No. T-120, Frs. H299,711 i H299,714; Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 105. Između druge i treće faze uništenja hrvatskih Židova, 9. listopada 1942. godine, ministar financija NDH, Košak, ponudio je Kascheu 30 njemačkih maraka za svakog Židova kojeg su Nijemci deportirali, vjerojatno za pokrivanje dijela troškova prijevoza. Dogovori u vezi plaćanja sklopljeni su s ministrom vanjskih poslova Lorkovićem. Vidi brzopis koji je 14. listopada 1942. godine Kasche poslao svojoj vladi, u Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,660. U svojoj knjizi *The Murderers Among Us*, str. 104, Simon Wiesenthal je greškom obrnuto predstavio situaciju, napisavši da je Kasche ponudio platiti vladi NDH za svakog Židova koji je deportiran iz Hrvatske.

Informacije o Freiburgeru i Konu prosljedio je krajem lipnja 1943. Meir Touval-Weltmann iz židovske organizacije apostolskom delegatu u Istanbulu. U istoj poruci izrazio je

zahvalnost za aktivnosti zagrebačkog nadbiskupa Stepinca u korist Židova. Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 337-38.

- ³³ Tri dokumenta koja se ovdje spominju, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,721-26.
- ³⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,718-19.
- ³⁵ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 118, navodi da se oko 4500 ljudi preselilo – njih 2000 u Prvu zonu, 2000 u Drugu zonu, i oko 500 u Crnu Goru i na Kosovo. Romano i Kadelburg, „Treći Reich”, str. 688, spominju broj od 4000 ljudi; Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 115. spominje oko 4 do 5 tisuća ljudi; a Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*, str. 155, 5000 ljudi. Međutim, prema posljednjim Romanovim procjenama, oko 3200 Židova je pobjeglo iz sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije te BiH u Prvu zonu i oko 3400 u Drugu zonu, tj. ukupno njih 6600. Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 136, 139.
- ³⁶ Za Bastianinijeve izvještaje, vidi Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,278-79 i 12,304. Izvještaj šefa policije spominje se kod Šepića, „La politique italienne d'occupation”, str. 408.
- ³⁷ *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 161, 194-95.
- ³⁸ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 107-108; Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, str. 175-176. Prema Gizdiću, *Dalmacija 1941*, str. 187, već je krajem lipnja 1941. godine u Splitu bilo otprilike 600 obitelji židovskih izbjeglica koji su većinom došli iz Zagreba i Sarajeva. Vidi i brzojav koji je 20. studenoga 1942. godine Kasche poslao svom ministarstvu, u Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,699.
- ³⁹ Informacija dobivena od Bojana Ribnikara, Slovenca koji je tijekom rata bio izbjeglica u sjevernoj Italiji. U izvještaju od 4. prosinca 1942. godine, Kasche je procijenio da je otprilike 700 židovskih izbjeglica sa ovih područja, posebice onih bogatih, poslano u Italiju. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,700.
- ⁴⁰ Za pisma i memorandume koje su o tom pitanju narednih nekoliko mjeseci izmjenjivali među sobom Kasche, Luther i njemački diplomati u Rimu, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,622-714, naročito Frs. H299,623-24, H299,629-45 i H299,676-78. Vidi i Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, str. 114-115, 122-125, 135-141, 161-162, 175.
- ⁴¹ O politici talijanske vlade u pogledu Židova netom prije i tijekom Drugog svjetskog rata, vidi Dawidowicz, *The War Against the Jews*, str. 368-371. Zahtjev 2. armije za informacije o Židovima, vidi u Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 777. Za Roattin izvještaj od 22. rujna 1942. godine, vidi Fr. 749. O ponašanju prema židovskim stanovnicima i izbjeglicama na teritoriju NDH okupiranom od Talijana, vidi i memorandum talijanskoga 6. vojnog korpusa od 27. kolovoza 1942. godine u Frs. 695-97. Vidi i Frs. 739, 752-754 i 763-764. Za Piecheova mišljenja vidi izvještaj koji je 14. studenoga 1942. podnio Ministarstvu vanjskih poslova, u Fr. 829.
- ⁴² Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 1046-54, posebno Fr. 1051.
Talijani nisu mogli pomoći nekolicini Židova koji su ostali u Trećoj zoni nakon zaključenja sporazuma između Italije i NDH sklopljenog 19. lipnja 1942. Prema tom sporazumu, Talijani su većinu svojih snaga povukli iz zone i civilnu upravu vratili pod potpunu nadležnost NDH.
- ⁴³ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,670. Vidi i poruku koju je 20. listopada 1942. Luther uputio njemačkom veleposlanstvu, u Frs. H299,668-69.
- ⁴⁴ Zapovijed koju je 28. listopada 1942. godine izdao Vrhovnoj komandi, vidi u Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 846. Popis ljudi u logorima od 1. ožujka 1943, vidi Fr. 860 te popis od

Uništenje židovske zajednice u Jugoslaviji

18. veljače, Fr. 848. Za Romanove brojke vidi njegovu knjigu, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, Frs. 145-146.

Ljudi zatočeni u talijanskim koncentracionim logorima mogu se podijeliti u dvije skupine: na one koji su zatočeni iz represivnih razloga, kao što su partizani i njihovi simpatizeri, te na Židove, za koje su talijanske vlasti tvrdile da ih na taj način štite.

⁴⁵ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,714.

⁴⁶ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 363-64, 844-47.

Broj Slovenaca zatočenih na Rabu 1. ožujka 1943. godine, vidi Fr. 860. Tablica u ovom okviru sadrži i broj zatočenika na taj datum u svim drugim koncentracionim logorima u sjevernoj Italiji. Bilo je šest logora sa 16.939 slovenskih zatočenika od kojih su njih 3091 talijanske vlasti zatočile s obrazloženjem da ih štite, ali su među njima bila samo 3 Židova.

⁴⁷ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 821-22.

⁴⁸ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 148-150. Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 686.

⁴⁹ Micr. No. T-821, Roll 405, Fr. 702. O ovom problemu, vidi i Frs. 660, 672-77, 680 i 716-18.

⁵⁰ Micr. No. T-821, Roll 405, Frs. 346-73, naročito Frs. 353, 359, 362, 365 i 369.

⁵¹ Posredovanje Katoličke crkve u korist Židova prikazani su u Sveta Stolica, *Actes documents du Saint Siege*, čiji 8. i 9. svezak nose podnaslov *Le Saint Siege et les victimes de la guerre*. Za Mussolinijeva mišljenja vidi svezak 9, str. 255. Mnogi dokumenti iz oba sveska govore o Židovima iz NDH. Sustavno istraživanje o Vatikanskoj diplomaciji i Židovima u Drugom svjetskom ratu, vidi u Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*. Za diplomatske napore Vatikana u korist Židova u NDH, vidi naročito str. 147-165. i 174-178.

⁵² *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, str. 89; Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 9, str. 139.

⁵³ Carpi, „The transfer of Jewish Children”, str. 109-124. El-Husseino pismo se nalazi na str. 122-124.

⁵⁴ O negativnim komentarima u pogledu pomoći koju je Katolička crkva pružila Židovima, vidi Reitlinger, *The Final Solution*, str. 353; Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, str. 429-430; Lewy, *The Catholic Church and the Nazi Germany*, naročito str. 295-308. za ulogu papinstva; Laqueur, *The Terrible Secret*, str. 54-58; i Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews*, str. 209. Za pozitivne komentare, vidi Lapide, *Three Popes and the Jews*, i Rhodes, *The Vatican in the Age of the Dictators*, str. 337-352. Lapideov navod se nalazi na str. 214-215.

⁵⁵ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 15-44, posebice str. 19, 22-23.

⁵⁶ Ibid., str. 306.

⁵⁷ Ibid., str. 276, 289-90, 303-304. Tijekom rata, desetero Židova je proglašeno narodnim herojima, a četrnaestero Židova je tijekom i nakon rata dobilo čin generala JNA. Vidi str. 306.

⁵⁸ Ibid., str. 304. Od 81 židovskog liječnika koje su vlasti NDH poslale na rad u BiH na područja zahvaćena endemičnim sifilisom, većina njih se naposljetku priključila partizanima. Vidi str. 95-99.

⁵⁹ Romano i Kadelburg, „Treći Rajh”, str. 685-86.

⁶⁰ Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 201.

⁶¹ O broju Židova koji su emigrirali u Izrael, vidi Perić, „Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice”, str. 270. Popis stanovništva iz 1981. godine, vidi u Jugoslavija, Savez-

ni zavod za statistiku, *Statistički bilten*, br. 1295, str. 8. *Jevrejski kalendar za 1983-84.* se spominje u *Pravoslavlje* (Beograd), 15. februar 1984. godine, str. 4. Prema pismu koje su mi 22. lipnja 1981. godine poslali Aleksandar Mošić i Luci Petrović iz Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, od 1945. godine u Jugoslaviji je bio samo jedan rabin.

⁶² Za podatke vezane uz popis stanovništva iz 1921. godine, vidi Kraljevina Jugoslavija, *Narodna enciklopedija*, sv. 4, str. 896. Za podatke iz 1931. godine, vidi Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 239, kako citira Krallertov *Die Gliederung der Bevölkerung*, str. 11.

⁶³ M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, str. 223.

⁶⁴ Glišić, *Teror i zločini*, str. 81-93; Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 239-240. Vidi i „Zaključni izvještaj” o njemačkoj vojnoj vladi u Srbiji, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 261.

⁶⁵ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 240-42; N. Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, str. 242-244; Riffer, *Grad mrtvih: Jasenovac, 1943*, str. 153-158; Peršen, *Ustaški logori*, str. 55-56.

⁶⁶ Za procjenu o 40.000 ubijenih Roma, vidi *Zločini fašističkih okupatora*, str. 102. Za Danonove procjene, vidi A VII, komisija za zločine, reg. br. 4/2-5, kutija 315.

⁶⁷ Jugoslavija, Federalni zavod za statistiku, *Statistički bilten*, br. 1295, str. 8-17.